

ШЫН

№ 63
(17707)2009 чылдың
июнь 9,
вторникСадар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Улуг Хуралында

ЛЮДМИЛА НАРУСОВАГА БАЗА КАТАП ИДЕГЭЭН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатазының каттышкан хуралы дүүн, июнь 8-те, Улусчу чогадылга бажыңыга болуп эрткен. «РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээзин соңгуур дугайында» айтырыгны аңаа чугааларың уламчылаан.

Каттышкан хуралды удуртуп эрттирип турган Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Вальков РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө кандидат Людмила Нарусовага сөстү берген. Май 20-де болган ийи палатазының каттышкан хуралыга болган ажык чугаа кончук ажыктыг болганын ол демдеглээш, оон бээр үениң дургузунда элээн ажылдар кылдынганын, бо удаада келгеш, найысылалдың элээн каш объектилеринге чедип, ажыл-ижи-биле танышканын дыңнаткан. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол чүве чугаалааш, Людмила Нарусованың Федералдыг төпте Тывага ажыктыг кылып турар ажыл-херектерин айткан, бо берге үеде чуртта болгаш РФ-тиң Федералдыг хуралының үстүкү палатазында ажыл-херээ-биле аталдарлыг кижиге ам база катап идегээр болза, моон сонгаар республиканың бурунгаар хөгжүлдизинге улуг уjur-дузалыг эвээш эвес айтырыгларны шиитпирлеп шыдаарын ол демдеглээш, консультация үезинде Людмила Борисовнаның кандидатуразын деткип турарын дыңнаткан. Бо кандидатураны деткип, Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, «Чангыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада де-вискээр салбырының секретарының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан-оол Иргит чүве чугаалааннар.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң Улуг Хуралының тө-

лээзин соңгуурунун бюллетениниң хевирин хуралга депутаттар бадылаан. Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге Людмила Борисовна Нарусованың адын кириген. Чажыт бадылаашкынның түннелдерин үндүргөн. Төлээлекчилер палатазының саналга комиссиязының даргазы Александр Мистров сөс алгаш, чажыт бадылаашкынга палатаның 117 депутаты киришкен, түннелинде Л.Б.Нарусова дээш 90 депутат бадылаашкынның бергенин, 25 депутат удур бадылаанын, ийи бюллетень уреленин дыңнаткан. Ынчангаш Л.Б.Нарусованы палатадан Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө соңгуткан деп санаан. Хоойлужудулга палатазының саналга комиссиязының даргазы Шолбан Чоодуга сөстү берген. Чажыт бадылаашкынга палатаның 31 депутаты киришкен, Л.Б. Нарусова дээш 20 депутат бадылаан, 8 депутат удур бадылаан, үш бюллетень күш чок болган. Хей бадылаашкынны алганы дээш Л.Б.Нарусованы соңгуткан деп санаан.

Чажыт бадылаашкынның түннелинде Л.Б.Нарусова РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң Улуг Хуралының төлээзинге соңгуткан. ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Вальков Людмила Борисовнага байыр чедирip, боодал чечектерин тывыскаан. Людмила Нарусова улуг бүзүрелди көргүскени дээш Улуг Хуралдың депутаттарына өөрүп четтиргенин илереткеш, республиканың мурнунда салдыг сорулгаларны депутаттар-биле кады бир демниг, сырый харылзаалыг шиитпирлээрин аазаан.

Оон-биле Улуг Хуралдың ийи палатазының каттышкан хуралы ажылын дооскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспик-оолдун чуруу.

«Шынның» чагаа килдизинден

БИЛИП АЛЗА АРТЫК ЭВЕС БООР...

Хүннүң чаазы-биле амыр-мендивисти солушпушаан, редакцияның чагаа килдизинге хамаарыштыр кыска допчулалды кылып көрейн, хүндүлүг номчукчу.

Редакцияның адресинге бо чылдың эгезинден июньнун хүнү-биле 680 чагаа келген, ынчал кээрге бир айда ортумаа-биле 130 хире чагаа чүгле номчукчулардан кээп турар. Ында бистин бижикчилеривис чер-чуртунун амыдыралын, хүн бүрүнүн болушкуннарын хей чонга сонугадып, чангыс чер-чурттуглары төлөптүг кижилерниң дугайында материалдарны бижип турарына өөрүп, хүлээп ап турар бис. Оон аңгыда чазак-чагырга, албан черлериниң парлалга албаннарының медээ-дыңнадыглары база бисте кээп турар. Редакцияның адресинге келген чагаа баштай бүрүткелди эрткеш, темазының аайы-биле килдистерге хувааттынар. Амгы бо хүнде кандыг килдистер ажылдап турарын номчукчуларга, бижикчилерге сагындырып кагза артык эвес боор.

Ниитилел-политиктиг килдис, оон редактору — тыва журналистиканың хоочуну, аныяктарның дагдыныкчызы Таан-оол Попанашович Хертек. Килдистин ажылы хей талалыг болгаш угланышкыннары хей. Ниитилел тургузуунда, чазакта болгаш хоойлужудулга органнарында, күүсекчи болгаш эргелеп-башкара эрге-чагыргада болушкуннар, эрге-хоойлу айтырыглары дээш, еске-даа темалар килдистин ажыл-чорудулгазын колдаан. Аңаа хамаарышкан чагаалар хейү-биле редакцияда кээп турар.

Үлетпүр килдизи, редактору — Айлаң Дүңчүр-ооловна Даржаа. Чурттуң экономикалык сайзыралы — үлетпүр хөгжүлдизинден эгелээр дээр дег, килдистин айтырыгларына республиканың тудуг, чинк үлетпүрүнүн, орук, харылзаа, бойдус камгалалының дугайында темалар кол черни ээлеп турар.

Республиканың кол ажыл-агыйы — көдээ ажыл-агый дээрзи кымга-даа билдингир. Аңаа хамаарышкан шупту чагааларны килдистин редактору Карим Ким-оолович Монгуш ажылдап, чырыкче белеткеп, ажылдап турар.

Культура болгаш өөредилге килдизинде хоочун журналист Светлана Балчыр дыка хей чылдарның дургузунда ажылдап турарын бижикчилер билir боор. Килдистин адындан-на илден, ынчангаш редакцияга келген чагааларның дыка хейү бо килдиске хамааржыр. Килдистин чагааларының кол кезин шүлүктөр ээлеп турар деп болур. Республиканың культурлуг

амыдыралын хоочун журналистин ачызында билип ап турар силер.

Очулга килдизинде редакцияның хоочуну Сергей Хертек ажылдап, чазак, чагыргадан орус дыл кырында келген доктаал-саавырларын тыва дылче белеткеп, солун арнынче үнеринге белеткеп турар.

Чагаа килдизи бүрүткелден аңгыда, социал угланышкынның айтырыгларны база харыылап турары-биле ажыл чымыштыг.

Келген чагааларның географиязы делгем, республиканың кожууннар, суурларындан, Москвадан, Кемерово, Мурманск областарындан, Моолдан-даа бар. Көдээ бижикчи редакцияның база бир шимчедикчи күжү болганда, чогадыкчы ажылдакчылар оларның чагааларын бирги ээлчегде ажылдап, парлалгаже белеткеп турарын айтып каайн.

Ындыг болзак үжен арын чедир (чугажак номчугаш хем-чээлдиг) кижилер мактаан сактышкынның чагаалар хейү-биле келгилээр. Солун арынны хем-чээлдиг чүве болганда, ону кызыра ажылдап, чырыкче үнеринге белеткээш, чамдыкта үндүрүп каарга, «эң-не чугула черлеримни казып каапкан силер» деп хомудап кээрлер база бар. Бүдүн номерни чангыс кижиниң дугайында үндүрүп каарывыска, ол солун номчуштуг, солун болур бе, бодап-даа көрүңер даан. Юбилейлерге уткуштур дээш чагааларны көөп-көгү-биле эккээр, ынчангаш «дүрген салып көрүңер, ат болдувус» дээрлер база бар. Байыр чедиришкенин, өөрүп четтиришкенин чагаалар шыгжамырже (архивче) кире бээрин номчукчуларга баш удур база катап дыңнадып каайн. Бир эвес ылап-ла парладиксап турар болза, редакцияның бухгалтериязы таварыштыр санаашкынны кылдырткаш, өртээн төлээш, солунга дарый үндүртүп алыр арга силерде бар. Байыр чедиришкенин Мөңгүн-Тайгадан А.Иргиттин, О.Хертектин, Чыраа-Бажындан С.Саттын, Өвүрдөн М.Саттын дээш, өскелерниң-даа чагаалары архивте шыгжаттыганын.

Оон аңгыда чажыт арга-биле (анонимниг) кижилер бактап, ол кижини ажылдан үндүртүп көрүңер дээн чагааларның кээри сөөлгү үелерде көвүдээн. Ындыг чагаалар Чыраа-Бажының школа коллективинден чангыс эвес удаа, Кызылдың уруглар поликлиниказындан, Хоочуннар бажыындан база өске-

Айлаң МОНГУШ,
чагаа болгаш социал политика
килдизинин редактору.

даа албан черлеринден бар. Чагааларга хамаарыштыр истелгелерни чорудуп, хыналдаларны кылган бис. Чамдык чагаалар шынга дүүшпейн барган: ажыл дээш шыңгыы негелделиг, опчок чүүлдерге таарышпас удуртукчуга былдамыш, ажыл кылбас, шүшпөң кижилер таарышпайн, чажыт чагааны бижээни билдинген. Өске талазындан ап көөр чүве болза, көңүс аңгы коллективтин иштики херээңче холгаарлап, ында ажылдап турар кижилерни ажылындан үндүртүр эрге бисте чогуң «анонимщиктерге» дыңнадып каалы.

Чамдык авторлар республикада билдингир алдар-адын ажылдап, редакцияның ажылынче дорт шургул, боттарының материалдарын кажан үнерин, кая салырын, сөзүглелин этпезин негеп туруп бээр — ховар эвес таварылга. Чамдыктарның материалдарының домак тургузуун, бижик демдектерин, бодалды канчаар илередип турарын этпейн чырыкче үндүрүп чүве болза, бистин ниитилел-политиктиг «Шын» солунувус, чамдык таварылгада, каткы-шоот солуну апаары чадавас.

Уруглар хүнүнде чүү болганын ийи-үш аңгы авторлар бижээн дижи, уткалары дөмей ындыг чагаалар база шыгжаже кирер. Бир байырлал болурга ону бир, ийи ай эрте бээрге, ол бодунун шынарын чидириптер дээрзин бижикчи кижиге билип алза, артык эвес. Ынчалза-даа сөс-домаа уран-чечен, солун, өскелерге өөредиглиг, чугула чүүлдер кирген чагаалар бирги ээлчегде үнер. Аргалыг-ла болза бижикчилеривистин чагаалары хажызынга чыдып калбайн, чырыкче үгөн турарын чедип алыр дээш удуртулгавыс бистен, чогадыкчы ажылдакчылардан, шыңгыы негелдени негеп турарын база дыңнадып каайн. Ынчангаш харылзаавыс үспейн, кады ажылдаалыңар, хүндүлүг чонум.

Чайгы дыштанылга

МОСКВАГА, КРАСНОЯРСКИГЕ...

Бөгүн Кызылдан 22 уруг дыштаныры-биле айттаныпкан. Оларның 12-зи (чединмес өг-бүлелерден) Москваже, 10-у (салым-чаянныг уруглар) Красноярск хоорайга дыштаныр. Уругларга халас дыштанылганы ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының депутаты Шолбан Кыргыс партияның деткимчези-биле организа-стаан. Шолбан Идамович Улуг Хуралда Эрзин кожунну төлээп турар. Бо дыштанып чоруп турар уруглар база ол кожундан.

Уруглар В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чанында шөлден 18.00 шак турда айттаныпкан. Биче сеткилдиг депутат Ш.Кыргыс бодунуң чаагай сеткилдиг чоруун тайылбылаарындан ойталаан. Эрзин кожунда партияның күүсекчи комитетинин удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар Ольга Яндаа: «Уругларны Москвага РФ-тиң Күрүне Думазының «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының депутаты Лариса Шойгу уткуп алыр. Ол уругларны аалчылар бажыңга чыттырар, дыштанылганың культурлуг программасын организаастар дугайында шийтпирлээр» — диди.

Партияның күүсекчи коми-

тетининг Тывада девискээр салбырының удуртукчузу Эрес Сонам: — Уругларга дыка улуг ужурдузалыг болушкун-дур — Төрээн чурттуң найысылалыңга чедер.

Бистиң партиявыстың кижигүн-нерининг ачызында уруглар төөгүлүг тураскаалдарны болгаш көдээ школазынга өөредип, чугаалап турганы онзагай черлерни караа-

биле көрүп чедери дээш өөрүп тур мен — деп чугаалааш, уругларга эки болгаш ажыктыг дыштанырын күзээн.

Хоочуннуң арга-сүмези

ЧИГИР СВЕКЛАЗЫ

Тываның чону янзы-бүрү ногаа аймаан чип турар. Республиканың девискээри улуг, суггатыг шөлдер база хөй. Ынчангаш маңаа чигир свеклазын база тарып өстүрүп болур. Мен 2005 чылда Сукпак суурга чигир свеклазын тарып шензэн мен. Чигир свеклазы Тываның агаар-бойдузунга, хөзүнүңге тааржыр болгаш эки өзер үнүш болган. Оң хевири бистиң тарып турар кызыл-хүрөң свеклавыс-биле демей, чүгле ак өңнүг, улуг болур чорду. Ону кылын хөзүңгө тарааш, хүнде ийи катап суггарарга, күзүн эки дүжүттү харам чокка бээр.

Бо свекла кулузун дег дорт, бедип өзер болгаш янзы-бүрү чечектерлиг. Чечээ быжа бээрге, үрезинин алыр ужурлуг. Сугга хайындырып алырга, чигири күштүг болур. Чонувус ону тарааш, боттарының

чиир чеминге ажыглап, уругларынга кисель хайындырып азы салаттап бээр болза, өг-бүлө бюджетинге чиигелде-дир.

Чигир свеклазының үрезинин ада-чурттуң чылыг черлеринден садып, азы почта дамчытыр чагыттырып ап болур. Республиканың улус ажыл-агыйлары үрезинни саткаш, чонга үлөп, тарадыр болза, кризиске удур хемчеглерже угланган чугула ажыл-херектин барымдаазы болур. Ону канчаар тарырын чонга өөрөткөш, биче хевирининг чигир заводун Тывага тудуп болурунун аргазы база бар-дыр.

Чигир свеклазының дүжүдүн кыш удур доңуруп база болур, ынчан ооң шынары, витаминнери-даа читпес боор чорду.

Бичеймаа ХУРАГАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизи тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» №7 доктаалының Конституцияга дүүшкээн хынаанының дугайында херектинг чорудулгазын соксадыр талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң тодарадылгасы
Кызыл хоорай 2009 чылдың июнь 3

Тыва Республиканың Конституция судун А.П. Саая даргалаан, судьялар О.Л.С. Салчак, О.Н. Дубровский, С.О. Монгуш, Ю.Я. Норбунуң киржилгези-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының негелдези-биле холбашкан, Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар, бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизининг тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» №7 доктаалының Конституцияга дүүшкээн хынаанының дугайында херектинг талазы-биле чорудулганы соксадыр дугайында айтырыгны судтун ажык хуралыңга сайгарып көргөш, доктаатканы болза:

1. 2009 чылдың февраль 27-де Тыва Республиканың Конституция судунга Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар, бюджет адырында организацияларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-

биле Чаңгыс аай тариф четкизининг тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» №7 доктаалының Конституцияга дүүшкээн хынаанының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының негелде хевиринге кириген кыйгыры (Хоойлужудулга палатазының 2009 чылдың февраль 18 №1277 ЗП-II).

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар, бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизининг тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» №7 доктаалы Тыва Республиканың Конституциязынга, тодаргайлаарга, Тыва Республиканың Конституциязының 12 чүүлүнүн 2-ги кезээнге, 30 чүүлүнүн 3 болгаш 5 кезектеринге дүжүп турарының дугайында айтырыгга тодаргай эвес чүүлдүн тывылганы херекти чугаалажып көөрүңгө үндезин болган.

Негекчилеринг туружу мынчаар тургустунган.

Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг эрге-хоойлу актызы-биле тургусканы болза, Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизи бирги разрядтын айда тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрген болгаш ону 2280 рубль хемчээлге тургускан. Чаңгыс аай тариф четкизи бирги разрядтын тариф ставказын 1,4 район коэффициентининг дүүштүр санаарга (2280 рубль x 1,4 = 3192 рубль) болган, ол түң 2000 чылдың июнь 19-та «Күш-ажыл төлевириининг адаккы хемчээлининг дугайында» №82-ФЗ Федералдыг хоойлунуң тургускан күш-ажыл төлевириининг адаккы хемчээлинден куду болуп турар, ол ам 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп айда 4330 рубль болуп турар.

Негекчилеринг бодалы-биле алырга, Тыва Республиканың Чазааның доктаалы үстүнде айттыгган Тыва Республиканың Конституциязының 12 чүүлүнүн 2 кезээнге, 30 чүүлүнүн 3 болгаш 5 кезектеринге дүүшпейн турар.

2. Тыва Республиканың Конституция судунга сайгарып турар үеде ол херектен тургустунганы болза, Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың май 20-де «Тыва Республиканың Чазааның чамдык доктаалдарын күжүн чидирген деп хүлээп көөрүнүн дугайында» №204 доктаалды хүлээп алганы-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар, бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизининг тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» хомудуп турар №7 доктаалы күжүн чидирген.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Конституция хоойлузунун 43 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр, бир эвес актының Конституцияга дүүшкээн маргыжып турар болган таварылгада херектин талазы-биле чорудулганы Тыва Республиканың Конституция суду соксадып болур болгаш өскерттир азы херекти сайгарып турар үеде азы эгелеп алганда күжүн чидирген деп көөр, хамаатыларның хостуг чоруун болгаш конститушчу эргезин хажыткан актыларның хөдөлишкенини турган таварылгадан аңгыда, Конституция суду херек истээр ажыл-чорудулганы соксадып болур.

Ынчал кээрге Тыва Республиканың Конституция судунуң тодаратканы болза, бир-тээ херектин талазы-биле чорудулганы уламчылаары эрге-хоойлу харылзаала-

МООЛДУҢ ЧАА СОҢГУТКАН ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Моолдун чаа соңгуткан Президентизи Цахиагийн Элбегдоржуга Дмитрий Медведев байыр чедирешишкениниң чагаазын чоруткан. Ында: «Моолдун Россия-биле эпсеткилдиг кожа-хелбээ болгаш кады ажылдажылганы быжыглаар курузу Силерниң удуртулганар-биле моон-даа соңгаар хөгжүүр дээрзинге бүзүрээр мен. Силерниң-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тударыңга белен мен. Кады ажылдажылганың Шанхай организациязының (КАШО) чанында хайгааракчы күрүнелерниң болгаш кижигүн күрүнелерниң удуртукчуларының ужуражылгазынче, а ол ышкаш КАШО-нуң саммидининг шугуму-биле Организацияның пленарлыг хуралыңче (2009 чылдың июнь 15-16-да Екатеринбургка болур) чаладым. Екатеринбургка бир дугаар хууда ужуражылганы чорудар арганы тып алыр боор бис деп бодап тур мен. Халхин-Гол хемге кады тиелелгевистиң 70 чылын кончук улуг ужур-төөгүлүг деп санап турар бис. Ынчангаш ол ийи таланың төөгүзүңде тураскаалдыг хүннү төлөптиг эрттирер бис».

Цахиагийн Элбегдорж, моолдап колдуунда Элбегдорж деп адаттынар. Ол 1963 чылдың март 30-де Ховд провинциязынга (Копту аймаанга) төрүтүнгөн. Өг-бүлелиг, 4 оолдуг. 75 чыл дургузунда Моолду баштап келген Моол улусчу партияны 1990 чылда дүжүргөн тайбың демократтыг революциязының баштыңчыларының бирээзи. Моол чазактың премьер-министри болуп ийи катап, Улуг күрүне хуралының даргазының оралакчызы болуп, Улуг күрүне хуралының депутаты болуп үш катап соңгуткан. Либералдыг көрүжү-биле чонга билдингир.

2008 чылдың август 28-те Демократтыг партияның соңгулдаларга дүшкениниң соонда, Улан-Баторга ужур-дүрүм чок чүүлдер өскөзениниң соонда, партияның баштыңы албан-дужаалындан дүшкен. Ынчан ону Норовын Алтанхуяг солаан.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

рынга албан салдар чедирбес болганда, ооң иштинде хамаатыларның эргезин тургузарыңга, нормативтиг актының юридиктиг күжүн херек кырында чидиргени-биле херекти соксадырыңга ындыг үндезининг тыптып келгени-биле холбаштыр, ол херектин талазы-биле истелгени соксадыр.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 77 чүүлүнүн 1 кезээн, 76 чүүлдү, 43 чүүлдүн 2 кезээн болгаш тайылбырлаан чүүлду удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция судунуң

тодаратканы:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 26-да «Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар, бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириининг талазы-биле Чаңгыс аай тариф четкизининг тариф ставказын (шалыңын) 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп өстүрерининг дугайында» №7 доктаалының Конституцияга дүүшкээн хынаанының дугайында херектин талазы-биле чорудулганы соксадыр.

2. Бо негелдениң талазы-биле тодарадылганы Тыва Республиканың Конституция суду үзе шийтпирлээн болгаш хомудал киирерге, хүлээп албас.

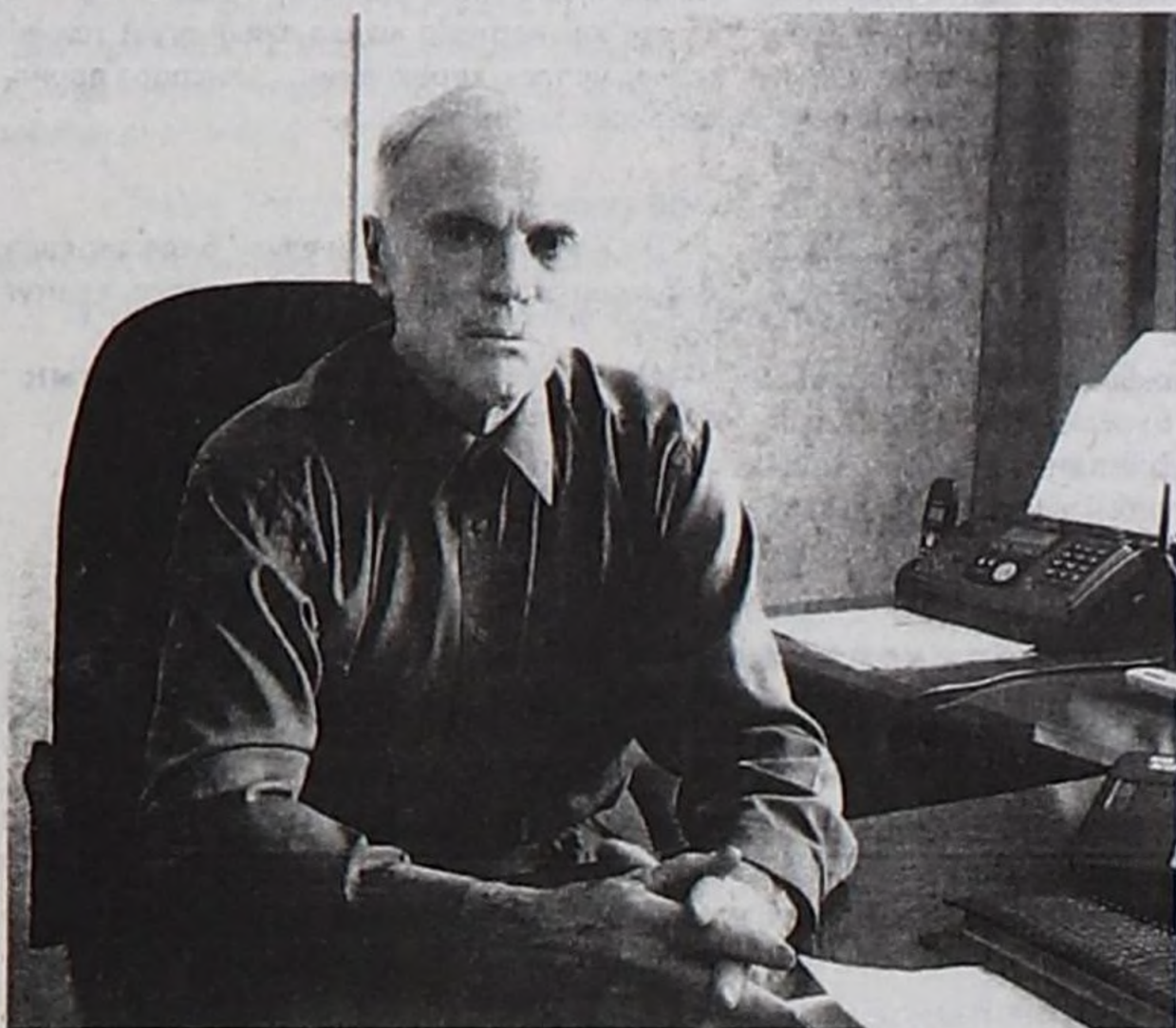
3. Бо Тодарадылганы доп-до-раан «Шын», «Тувинская правда» солуннарга болгаш «Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындыларыңга» парлаар.

№1-О

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

Июнь 7 — Мелиораторнун хуну

Бо чылын июнь 7-де Россияның Мелиораторнун хуну. Бо байырлалды Леонид Брежневтин чуртту удуртуп турган үезинден демдегеп эрттирер чаңчылдан эгелээн. Чазактың тускай доктаалы езугаар мелиоратор мергежилдиг суггачы кижиниң байырлалын чылдың-на алды айның бир дугаар улуг-хүнүнде эрттирер кылдыр доктааткан.

Латин дылдан очулдуарга бо сөстүн утказы “экижидилге” дээн. Ынчаарга Ие-черниң довурак-хөзүнүн өл-шык-биле хандырап суг – өртемчейде бойдустун бүгүлө чүүлдерин диргизип, оларның чырык хуннун адаанга амыдырап, дириг чоруур күш-шыдалын быжыктырап чуртталганын хуулаазынныг чаяакчы шынарлыг органиктиг бүдүмел-дир. Бо дээрже ажилгыр, кезээ кижилерге тараа-быдаа, ногаа-чимис аймаан өстүр-жүп, күзүн алыр чаагай дүжүдүн экижидип, арбыдадыр сорулга-биле чайның изии-даа, кыштың соогу-даа дивейн, амыр-дыш чок ажилдап, буян көргүзүп чоруур кижилерниң байырлалы-дыр. Тывага база шаг-шаандан тура ада-өгбелеривис эвээш-биче арбай-тараа-зын тарааш, оон дүжүдүн алырда, бойдустун дээрден дүшкен чаастарның, кара сугларның, хемнерниң суу-биле арык-бугалар дамчыштыр тараа тараан шөлдерин суггарып ап чораан.

Биезги үелерде Тывага суггач ажилын чорудар “Тывасугмелиорация” деп улуг албан чери республиканың хову-шөлдеринге тараа-быдааны ажаап, мал чеми өстүрүп турган ажил-агыйларның ажаап ап турган үнүш-дүжүдүнүн тергини эки көргүзүлгө оларның кириген үлүг-хуузу улуг дээрзинге кандыг-даа маргыш чок болгаш суг ажил-агыйының ачызы-биле республиканың хөй-хөй көдээ ажил-агыйларның тараалаң черлерниң улуг чедишкиннери эрткен үениң төөгүзүндө арткан.

Чоокта чаа күрүнениң хандырылганын дорт хамаарып турган бо албан чери кандыг-даа аттыг ажилдап турган болгаш бо хүн-нерде ол “Тывамелиосуг ажил-агыйы” федералдыг албан чери апарган. Маңаа бүгү назынында ажилдаан болгаш ам-даа ында оралакчызы болуп, Николай Иванович Спиваков ажилдавышаан хевээр. Оон профессионал байырлалың бүдүзүндө мен аңаа ужуражып, байырлал таварыштыр байыр чедиреримге, ол өөрүп четтиргенин илереткеш, мээң салган айтырылгарымга харыыларны берди.

— Николай Иванович,

силер суггач ажилының хоочун ажилдакчызы болуп, бүгү назыныңарда төлөтпү-биле ажилдаан-дыр силер, бодуңарның дугайында чугаалап бээрин дилээр-дир мен.

— Мен бодум Кубаньга казактарның “Симоно-Макарский” деп хуторга 1940 чылда төрүттүнген мен. Ачам нефтебаазага бухгалтерлеп турган, авам бисти азырап, бажың ажилын кылып чораан. Школа соонда Новочеркасский инженер-мелиорация институтун инженер-гидролог мергежилдиг аныяк специалист бооп дооскан мен. Хуваалда езугаар мени 1963 чылда Тывага чоруткан, ынчан чаала 23 харлыг турган мен, Чөөн-Кызылдың суггарылга системазына инженер бооп ажилдааш, кол инженерлер апарган мен. Ийи чыл ажилдааш, “Элегес” совхозче ажилым аайы-биле шилчиткен, аңаа 5 чыл дургузунда ажилдадым. Оон соонда катап Кызылче эглип келгеш, республиканың суг ажил-агыйының конторазына көвүлөл салбырынга ажилдааш, амга чедир мында оралакчы бооп ажилдап турарым бо. Ол үеде бистиң албанымыс Тыва АССР-ниң Мелиорация болгаш суг ажил-агыйының яамызы турган, ынчан ону Монгуш Бак-оолович Достак-оол сайып удуртуп турган. Мергежилдин тергини эки билер удуртукчунун ачызы-биле бистиң республиканың суг ажил-агыйы бодунун эки күш-ажылчы көргүзүлгө-биле бүдүн Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн девискээринге ат-алдары чалгып турган, бистиң арга-дуржулгавысты өөренири-биле өске регионнардан дыка хөй төлээлер-даа кээп турган.

— Николай Иванович, силер чурттуң кончуг дээн тараалаң черинден келген-дир силер, маңаа кээриңерге, ынчан суггач талазы-биле байдал кандыг турганын?

— Ийе, дең-дески хову, шынааларлыг черлерден келген кижиге долгандыр дагларның хөйү кайгаткан чүве. Оон өске кайгамчыктыг чүүл – хову, арга, тайга, кадыр дагларда дириг амытаннарның хевирлер аайы-биле элбек болгаш янзы-бүрү болганы мени сонургаткан, шын-на сеткилимден ону магадап

эскерген мен. Тыва чурттуң болгаш бөдүүн тыва чоннун онзагайындан маңаа ол-ла хевээр амыдырап-чурттап артканым ол.

Шаанда күрүне суггач ажилың-че кончуг улуг кичээңгейни салып турган. Мен кээп турган үемде республикага шаандакы араатпа чораан өгбелерниң холу-биле каскан буга-сумуннары, арыктары дыка хөй турган. Олар-биле чергелештир чаа суггарылга системаларын база ажылгалче кирип, хем-нерден улуг каналдарны трактор-машина-биле казып, дыка хөй суг чыыр тудуг-тургузулгарны кылып, оларны электри күжү-биле ажилдаар тускай техника, механизмнер, насостар болгаш кудуктар-биле дерип, суг хандырылганын чорудуп турган бис. 1956 чылда Тываның дөгере суггарылга системаларының бир дугаар инвентаризациязын Абакандан чалаткан тускай специалистер кылган чүве. Оларның сан-чурагайы-биле алырга, ынчан ниитизи-биле республиканың иштинге 112 муң гектар суггачтыг шөлдерни тодараткан бооп турар. Ол көргүзүп-биле Чөөн Сибирьге Тыва бир дугаар черге турган. Ындыг хем-чеглерни дараазында 1966 чылда база чоруткан. Бир гектардан 16 хире центнер дүжүтү алыр шөлдерниң ниити хемчээли 60 муң гектар болган, а арткан шөлдерни күрүнениң курлавырыңче шилчиткен бооп турар. 10 чыл болгаш-ла шак ындыг инвентаризацияны чорудуп турган болгаш амгы үеде чүгүл 33255 гектар суггачтыг шөлдер арткан, оларның чартыын бо хүннерде ажылгавайн турар.

— Николай Иванович, ол үелерде-ле суггачтыг шөлдерниң кызырылганы чоруп турган ышкажыл?

— Ынчан суггачтыг шөлдерге элээн чылдар дургузунда чер ажилын соксатпайн турган болгаш, черни дыштандырап ужулга таваржып турган болгаш оларны кезек када кулавырлаар дуржулга турган чүве.

— Тываның дуржулганы өске черлерден төлээлер өөренип алыры-биле бээр кээп турган деп чугаала-дыңар...

— Ийе, бис чурт иштинге бир дугаар кышкы үеде суггарылга ажилын непередип эгелээн бис. Чазын, чайын суггачтыг черлерге бистиң кылыр ужулуг ажилымыс хову ажилдары-биле дакпырлажып турган болгаш, бот-боттарымыска шаптык катпазы-биле кышкы үеде хостуг-шөлээн байдалда суггарылга системаларын септеп, чаа-чаа технологияларны чогаадып турган бис. Ол ышкаш бистиң тараа тарыы хову-шөлдеривисти Тывага кылган демир-бетон коопшпалар-биле дерип каан турган, шак ындыг дериглерни соңгаартан келген суггач кылыр албан черинин, организацияларның төлээлери-даа садып ап турган, чүге дизе ол бетон кылырлар бүдүн Россияда безин тергини эки шынарлыг турган, амга чедир оларның хөй кезин бүдүн-бүрүн хевээр. Тываның элээн, сайлары тергини эки шынарлыг тудуг материалдары дээрзин ам-

даа көрүп тур ышкажыл бис.

— Чурт иштинге болуп турган реформалар, күрүнениң тургузуу өскерилгени кирип, силерниң ажилдап турганыңар адырга база элээн аар уржуктарны таварыштырган боор аа?

— Чурттуң иштинде экономика-ның байдалы баксырап, эде тургустунушкуннуг үе келгенде, көдээ ажил-агый сандарап, колхоз-совхозтар буурап, чер ажилыңче, суггач кичээңгейни шуут салбас апарган. Ынчан ол үелерде төп чазакка Егор Тимурович Гайдар ажилдап тургаш: “Мелиорация дээрже-ле радиациядан дора чүүл-дүр” дээн сөстөрүн бистиң чурт-тувустун ниити суггач ажил-агыйы-ның буурап дүшкениниң эгеи деп болур. Суггачтыг черлерниң эки шынарлыг довурак-хөзүнүн чаза ажылгап, черден алырын алгаш, аңаа херек ужулуг ажилды чорутпайн турганы-биле тараа тарып болгу дег черлер көңүс чок арткан. Чемгерикчи чаяалгалыг черивисти орта таптыг, хынамча-бодам-чалыг, камныг, хумагалыг ажылга-вайн, ара каап, октап турганындан черлик, чыдыг чашпан долган шөлдер болу берген ужуру ол.

Эки үелерде тараа, ногаа, мал чиир меде сиден аймаан тарывышаан, черге чогуур үеде чугула херек ажилдарны чорудуп, бир гектардан 25-40 центнер тарааны, 35-40 центнер люцерна, кокуруза, картофельди чамдык совхозтар ап турганын сактыр-дыр мен.

— Николай Иванович, суггач ажилының амгы байдалы кандыгыл?

Ол кезек ыт чок олуруп-олурп, улуг тынгал:

— Республиканың суггарылга чорудар системазының бүдүн арткан чүүлдерин арттырып, камгалап алыр ажилды кызып-кылайып кылып тур бис.

Бо хүннерде республикада 6 суггарылга системазы ажилдап турар, ол дээрже Хорум-Дагның, Дөң-Терезиниң, Ак болгаш Шанганниң суггарылга системалары-дыр. Туран-Өөк, Көжээлиг-Булун суггарылга системаларын ажылгалче кириерин планнап турар бис, ынчалза-даа акша-хөреңгиниң чогуңдан ажилдарны түр када соксаттывыс. Ниитизи-биле узуну 771 километр арык, буга-сумуннарны аштап, арыглаан бис, 11205 гектар хемчээлди суггачтыг черлер суг-биле хандырылган, а ол дээрже 22,8 муң га тарылга чорудар шөлдерниң 49 хуузу-дур.

Эрткен чылын чаксы болгаш чайгы үелерге удур хемчеглерге 3100 муң рубль түңнүг ажилды кылган бис, бо чылын 3600 муң рубльди алыр чагыны кириеривиске, ол акша-хөреңгини 600 муң рубльге чедир кызырган, а ол акшалар мынчага чедир келбээн. Рынок үезинде кым-даа биске кывар-чаар материалдарны чедирбейн тур, оон уржундан улуг чаастардан арыктарны, буга-сумуннарны суг-биле хандырап суг чыыр, хуваар тускай тудуг-тургузулгар үрелип болур таварылгаларга удур кылыр ужулуг ажилдарны соксатканы-

ның дугайында көдээ ажил-агый сайыдынга дыңнаттывыс. Саң-хөө талазы-биле хандырылга шак мындыг байдалга артар болза, ниити 33225 гектар шөлдерниң ажылгап турар суггачтыг шөлдери суг чок арттары дүвүренчиг-дир. Кара-Хаактың, Кызылдың, Сүт-Хөлдүн, Элегестин бетон коопшпалар-биле кылган суггач системалары чүгээр байдалда турза-даа, ынаар сугну бадырып, оларны доктаамал кичээңгейге ап, шын ажыл-лавас болза, олар шуут чидип болурунга келген.

— Николай Иванович, сөөлгү үеде каңдаашкынарның уламчылап турары кандыг чылдагаан-биле болуп турар ирги?

— Шаанда чаастар элээн хөй турган болгай, бо чылдарда байдал нарын апарган деп болур. Бойдустун, климаттың өскерилп турары чүгүл Тывада эвес, бүдүн Сибирьде болгаш Россияда, харын-даа делегейде тарап турарын эртемденер демдегеп турар. Мында, мен бодаарымга, кижиниң бойдуска хамаарылгазы баксыраанындан чер кырында экология талазы-биле дүшкүрлүг байдал тургустунган деп болур. А Шаган-Арыг хоорайның чанында суг шыгжамырының бистиң климатка кандыг-даа салдарны чедирбейн турарын специалистер чугаалап турар.

— Инженер-гидролог мергежилдиг специалист болганыңарда, силерниң келир үеже көрүжүңер кандыгыл, Николай Иванович?

— Идегелдин тыны эң сөөлүндө кээп үстүр дээр болгай, ынчангаш эки төңчүлүг түңнелдерге бузүрээр апар. Суг чокта дүжүтү кым-даа дөмөй-ле ап шыдавас, бис ышкаш эртемниг кижилерниң ажилы кезээде херек. Тус черниң чагыргалары боттарының тараа тарыыр шөлдериниң суггарылгазынче кичээңгейни угландырып, ынаар чурттакчы чоннун күжүн мөөңнөп, оларга бөдүүн херексел болур хүүректи, кускун-хаайны бергеш, субботниктерге хаара тудуп турар апарганы – берге үеде демниг ажилды эгелээниң херечилели-дир. Бо шагда удуртукчу кижиниң харысалгалыг ажилындан, төрөл чону, төрөөн чер-чурту дээш сагыш-сеткили, чүлдү-чүрээ ыстап, аарып чоруундан дыка хөй эки чүүлдер хамааржыр.

Бис ышкаш мергежилдиг аныяк оолдар база доозуп, биске ажилдаар күзелдиг кээп турар. Ынчалза-даа ындында-ла байдалымыс берге болганындан оларны ажилче хүлээп албас-тыр бис, чүге дизе бо чылын болгаш дараазында чылда биске кызырылда болур, пенсия назылыг болганында, аныяктарга ажилчын олутту хостап бээр мен, ынчалзажок аныяктарга кедилг келир үениң барааны-даа көзүл-бес-тир, байдал та кандыг апар, кым билер.

Карим МОНГУШ
чугаалашкан.

Авторнун тырттырган чоруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 база 12 чүүлдеринге өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1132 УХ-I «Тыва Республиканың девискээринде курорттар дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2007 чылдың июнь 28-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

- 1) 4-кү чүүлдүн 1-ги кезээниң үшкү абазын күжүн чидирген деп санаар;
- 2) 12-ги чүүлдүн 4-кү кезээнде:

а) үшкү абзацта «бойдус» деп сөстү ап

кааптар;

б) дөрткү абзацта «бойдус» деп сөстү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1357 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тыва Республиканың девискээринге халдавырлыг аарыгларның тараарын баш бурунгаар болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглерниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1040 УХ-I «Тыва Республиканың девискээринге халдавырлыг аарыгларның тараарын баш бурунгаар болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглерниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың май 19-та; 2008 чылдың январь 31-де, май 15-те; «Шын», 2008 чылдың май 22-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 5-ки чүүлдүн 2-ги кезээниң бешки абазында «Россия Федерациязының Чазаа» деп сөстөрни «Россия Федерациязының Чазааның күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген федералдыг органы» деп сөстөр-биле солуур;

2) 11-ги чүүлдүн 2-ги кезээнге «азы техниктиг башкарылга дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктаатынган чурум езуугаар дүгжүп турарының декларациязын» деп сөстөр-биле солуур;

3) 16-гы чүүлдүн 3-кү кезээн дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«Тыва Республиканың күрүне эрге-ча-

гырга органнары бо кезекте айыттыгнан социал деткимчениң хемчеглерин бээр талазы-биле бүрүн эргелерни суурларның, муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга Тыва Республиканың хоойлулары-биле дамчыдып бээр эргелиг.»;

4) 17-ги чүүлдүн 1-ги кезээниң ийиги абазында «кадык камгалалының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының киригени-биле Россия Федерациязының Чазаа» деп сөстөрни «Россия Федерациязының Чазааның күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген федералдыг органы» деп сөстөр-биле солуур;

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1359 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Чамдык категорияларның хамаатыларына күрүнениң социал деткимчезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1153 УХ-I «Чамдык категорияларның хамаатыларына күрүнениң социал деткимчезиниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың март 1-де; «Шын», 2007 чылдың ноябрь 29-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн онгу абазында «бойдус» деп сөстү ап кааптар;

2) 2-ги чүүлге «келдерелге таварышкан кижилер база политиктиг репрессиялардан когараан деп санаттырган кижилер» деп сөстөрни немээр;

3) 5-ки чүүлдүн 1-ги кезээнде:

а) «бо Хоойлу-биле» деп сөстөрни «федералдыг хоойлужудулга-биле» деп сөстөр-биле солуур;

б) «социал ачы-дузалар, социал пособиелер болгаш субсидиялар чыылдазының хевиринге» деп сөстөрни немээр.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1362 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Хууда дузалал ажил-агыйының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 26-да № 944 УХ-I «Хууда дузалал ажил-агыйының дугайында» («Шын», 2004 чылдың декабрь 25-те; «Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те; «Шын», 2007 чылдың ноябрь 29-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлдүн 5-ки кезээн күжүн чидир-

ген деп санаар;

2) 3-кү чүүлдүн 6-гы кезээн күжүн чидирген деп санаар;

3) 4-кү чүүлдүн 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«1. Хууда дузалал ажил-агыйын чорударына чурттакчылыг черниң кызыгаарларында чер участогу (бажың чанының чер

участогу) база чурттакчылыг черниң кызыгаарында дашкаар чер участогу (ховунуң чер участогу) ажылгаттынып болур.»;

4) 8-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

«8 чүүл. Хууда дузалал ажил-агыйларының учеду

1. Хууда дузалал ажил-агыйларының учедун суурларның тус черниң бот-башкарылга органнарының база хоорай округтарының тус черниң бот-башкарылга органнарының долдуруп турар ажил-агый дептерлеринге боттандырат. Ажил-агый дептерлерин долдурарын хууда дузалал ажил-агыйы тудуп турар хамаатыларның эки тура-биле берип турар медээлеринге үндезилеп боттандырат.

2. Ажил-агый дептеринге хууда дузалал ажил-агыйының дугайында дараазында кол медээлерни кириер:

хууда дузалал ажил-агыйын чорудары-биле чер участогун берген база (азы) садып алган хамаатының фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген ай, хүнүн, чылын, а ол ышкаш оон-биле кады чурттап турар өг-бүлезиниң кижигүннериниң база (азы) оон-

биле хууда дузалал ажил-агыйын боттандырып турар кижилерниң фамилияларын, аттарын, адаларының аттарын, төрүттүнген ай, хүнүн, чылын;

көдээ ажил-агый культуралары, чимистиг, каттыг ыяштар тараан болгаш олурткан хууда дузалал ажил-агыйының чер участогунуң шөлүн;

көдээ ажил-агый малдарының, куштарының болгаш арыларның санын;

хууда дузалал ажил-агыйы тудуп турар хамаатының өнчү эргезинге азы өске-даа эргеге хамааржыр көдээ ажил-агый техниказын, чепсек-херекселдин, транспорт дериг-херекселдерин айтыр.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1364 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тыва Республикада көдээ ажил-агыйының хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнүн 3 база 4 кезектерин күжүн чидирген деп санаар дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2007 чылдың декабрь 28-те № 427 УХ-II «Тыва Республикада көдээ ажил-агыйының хөгжүлдезиниң дугайында» («Шын», 2008 чылдың январь 22-де; «Тувинская правда», 2008 чылдың январь 25-те) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8-ки чүүлүнүн 3-кү база 4-кү кезектерин күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1366 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Көжүп чорааш одарладыр мал ажылының сорулгаларына девискээрлерни тодарадырының болгаш черлерни ажыглаарының чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 10 чүүлүнге өскерилге кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың декабрь 23-те № 1497 УХ-I «Көжүп чорааш одарладыр мал ажылының сорулгаларына девискээрлерни тодарадырының болгаш черлерни ажыглаарының чурумунун дугайында» («Шын», 2005 чылдың декабрь 29-та; «Тувинская правда», 2005 чылдың декабрь 30-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 10-гу чүүлүнүн 2-ги кезээниң 7-ги пункт-

тузунда «бойдус» деп сөстү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1368 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының суг хамаарылгаларына таарыштырылганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2007 чылдың июль 23-те № 140 УХ-II «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының суг хамаарылгаларына таарыштырылганының дугайында» («Тувинская правда», 2007 чылдың август 2-де; 2009 чылдың февраль 19-та; «Шын», 2007 чылдың ноябрь 27-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 2-ги кезээниң ийиги абазында «бойдус» деп сөстү ап кааптар;

2) 5-ки чүүлдүн 5-ки пунктунда «ижер суг-биле хандырылганы» деп сөстөрни «ижер болгаш ажил-агый-амыдыралдың суг-биле хандырылганын» деп сөстөр-биле солуур;

3) 10-гу чүүлдүн 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«1. Суг объектилериниң ажылгалы база камгалалы дээш күрүне контролунуң болгаш хайгааралының сорулгазы болза, дараазында чүүлдерин сагылгазын хандыраы болур:

1) суг объектилериниң ажылгалына болгаш камгалалына негелделерин;

2) суг камгалаар зоналарның база ижер болгаш ажил-агый-амыдыралдың суг-биле

хандырылга дөстөрүнүн санитарлыг камгалал зоналарының кызыгаарларында турар чер участоктары болгаш өске-даа шимчевес хөрөңгү объектилерин ажыглаарының тускай хоойлу-дүрүм талазы-биле чурумунун;

3) суг хоойлужудулгазының өске-даа негелделериниң;

4) 11-ги чүүлде «бойдус» деп сөстү ап кааптар;

5) 14-кү чүүлдүн 4-кү кезээнде «суг фондузунуң ажылгалын болгаш камгалалын башкаар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы» деп сөстөрни «күрүнениң суг данзында» деп сөстөр-биле солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1370 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тарып олурткан арга-арыг ыяжының садыглажылга керээзинге үндезилеп, ыяш белеткээрининг онзагай таварылгаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күжүн чидирген деп санаар дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2008 чылдың март 19-та № 642 УХ-II «Тарып олурткан арга-арыг ыяжының садыглажылга керээзинге үндезилеп, ыяш белеткээрининг онзагай таварылгаларының дугайында» («Шын», 2008 чылдың апрель 10-да) Тыва Республиканың Хоойлузун күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1377 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тыва Республикада бараан бүдүрүкчүлеринге күрүне деткимчезининг хемчеглерининг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 5 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың декабрь 28-те № 1493 УХ-I «Тыва Республикада бараан бүдүрүкчүлеринге күрүне деткимчезининг хемчеглерининг дугайында» («Тувинская правда», 2005

чылдың декабрь 30-де; 2007 чылдың июнь 30-де; 2009 чылдың февраль 19-та) Тыва Республиканың Хоойлузунун 5-ки чүүлүнүн 3-кү кезээнге, дараазында эдилгелиг кылдыр бижип, өскерилгени кириер:

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының дугайында ниити ажылгалдың информация системаларына албан бээр дыңнадыгларның Даңзызынга өскерилгелер кириерининг дугайында

2009 чылдың апрель 3

№ 134 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының дугайында информацияны билип алырын хандыраарының дугайында» № 728 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазааның болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының дугайында ниити ажылгалдың информация системаларына бээр дыңнадыгларның Даң-

зызынга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 24 пунктуна күжүн чидирген деп санаар;

2) 41 пунктуна дараазында редакция-биле кириер:

«41. Тыва Республиканың республика бюджетин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының күүседип турарының дугайында дыңнадыглар.»

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязының составын бадылаарының дугайында

2009 чылдың апрель 3

№ 137 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 15-те «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмү болгаш ооң структуразын бадылаарының дугайында» № 603 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дугайында Дүрүмүнүн 12 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязының

дараазында составын бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июнь 1-де «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязының составын бадылаарының дугайында» № 639 доктаалының 1 пунктузун күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың апрель 3-те № 137 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязының СОСТАВЫ

К.Т. Даваа — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

В.Г. Глухов — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы;

Н.О. Монгуш — Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының организастьг ажил болгаш херектер эмгелелининг талазы-биле килдистиң начальниги;

Р.Б. Күжүгет — Россияның херэзженнер эвилели» хей-ниити организациязының Тыва девискээр салбырының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

О.Д. Куулар — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы;

К.А. Маспик-оол — Тыва Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелининг даргазы;

С.Н. Саая — Кызыл хоорай мэриязының Социал политика талазы-биле департаментининг начальниги (чөпшээрешкени-биле);

О.П. Түлүш — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелининг килдис начальниги;

А.Б. Хертек — Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелининг Тыва Республика салбырының даргазы;

В.С. Чаж-оол — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелининг директору.

«3. Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ээлчеглиг саң-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджетининг дугайында Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралына кириер хүнүнге чедир, бир айдан орайтапайн, Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1380 УХ-II

2009 чылдың май 29.

«Тыва Республикага хоорай тудуушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 4 чүүлүнге өскерилгелер кириерининг дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың апрель 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 19-та чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2006 чылдың июнь 23-те № 1741 УХ-I «Тыва Республикага хоорай тудуушкунунун ажил-чорудулгазының дугайында» («Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июнь 16-да, август 2-де; 2008 чылдың январь 31-де; «Шын», 2007 чылдың июнь 5-те, август 23-те) Тыва Республиканың Хоойлузунун 4-кү чүүлүнге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги пунктуда «, республиканың тускай сорулгалыг программаларын бадылаары» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 2-ги пунктуна дараазында эдилге-биле

бижиер:

«2) Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының девискээрлерининг кызыгаарларын Тыва Республиканың Хоойлузу-биле тургузары болгаш өскертири;»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

№ 1383 УХ-II

2009 чылдың май 29.

төлөвирининг хемчээлин 2009 чылдың апрель 1-ден өстүрер дугайында

2009 чылдың май 5

№ 187 Кызыл хоорай

«Федералдыг күрүне хамааты албанының эрге-дужаалдарына хамаарышпас эрге-дужаалды ээлеп турар федералдыг күрүне хамааты албанының ажилдакчыларының ажил төлөвирининг хемчээлин 2008 чылдың октябрь 1-ден эгелеп өстүрер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 2008 чылдың сентябрь 29-та хүлээп алган № 721 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалына хамаарышпас эрге-дужаалды ээлеп турар республиканың күрүне органнарының ажилдакчыларының ажил төлөвирининг дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июнь 27-де хүлээп алган № 705 доктаалы-биле тургускан база «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалына хамаарышпас республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалын ээлеп турар

республиканың күрүне органнарының ажилдакчыларының ажил төлөвирининг хемчээлин өстүрер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 6-да хүлээп алганы № 356 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалына хамаарышпас республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалын ээлеп турар республиканың күрүне органнарының ажилдакчыларының ажил төлөвирининг хемчээлин 2009 чылдың апрель 1-ден эгелеп 1,09 катап өстүрер.

2. Бо доктаалды боттандыраары-биле холбашкан саң-хөө чарыгдалдарын Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландыраар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

«Арага аймаан мөөңү-биле садар төп» болгаш «Тываның балык ажил-агыы» Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелерин дүжүрерининг дугайында

2009 чылдың май 21

№ 218 Кызыл хоорай

2002 чылдың ноябрь 14-те «Күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелерининг дугайында» № 161-ФЗ Федералдыг хоойлуга, 2001 чылдың ноябрь 9-та «Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкаар дугайында» № 1143 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр, 2008 чылда Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелерининг ажил-чорудулгазының саң-хөө ажил-агыын сайгарарының талазы-биле балансылыг комиссияның шийтпирин кичээнге хөлээп алгаш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Арага аймаан мөөңү-биле садар төп» болгаш «Тываның балык ажил-агыы» Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелерин дүжүрер.

2. «Арага аймаан мөөңү-биле садар төп» болгаш «Тываның балык ажил-агыы» Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелерин дүжүрер талазы-биле дараазында составтыг дүжүрерининг комиссиязын тургузар:

У.А. Ондар — Тыва Республиканың чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының сайыдының оралакчызы, даргазы;

А.К. Ооржак — Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының килдис начальниги, харыс-салгалыг секретары;

А.В. Донгак — Тыва Республиканың

Экономика яамызының кол специалисти;

В.С. Кандан — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

А.О. Куулар — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының каттышкан социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелининг килдис начальниги;

А.М.А. Ховалыг — Тыва Республиканың көдээ ажил-агы болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы.

3. «Арага аймаан мөөңү-биле садар төп» болгаш «Тываның балык ажил-агыы» Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелерин дүжүрери-биле холбашкан, эргежок чугула юридиктиг хөдөлишкени-нерни болгаш организастьг хемчеглерни хоойлужудулганын тургускан чурумунга дүжүрерининг комиссиязы чорудар.

4. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүнүн даңзы-зынга чогуур өскерилгени кириер.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының каттышкан социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалына хамаарышпас эрге-дужаалды ээлеп турар республиканың күрүне органнарының ажилдакчыларының ажил

ТӨРӨЛ ЧОНУМ — ТӨРЭЭН СУУРУМ

Дуу-ла Моол кызыгаары, Мөңгүн-Тайгадан бажын алган узун хем Барлык унунда суурлар-ла хөй. Ол суурларның ады бо хем-биле атташ: Эрги-Барлык, Чаа-Барлык, Аксы-Барлык, Барлык. Шаанда "Ти-лекчи" колхозтун төвү турган Чаа-Барлык сууру ам чок. Боду тараа тыртар дээрбеллиг, машина-техникалыг, мал-маганныг колхоз "катыштырар", "улгаттырар" деп политикаһың чемижинге барган. Барлык унунда суурларның адын чаптаан Тываның Улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оолдун:

Эрги-Барлык элдеп ат аа,

Чаа-Барлык чараш ат аа...

деп эгелээн шүлүү-даа бар.

Мөңгүн-Тайганың Чолдак-Арт ыңдында, көк-көк, кызыл-кызыл хорумнарлыг тас баштыг таңдылардан эгезин алгаш, Хемчик хемче кирип аккыже, Барлыкка эмге-хаяжок улуг-бичии хемнер каттышкан. Хемчикти кызыл божка кылдыр дажыдар хем — Барлык. Чайын Барлык бажынга хондур-дүндүр чайыктаптар болза, ол-ла: хам-калчаа чүве келир, оон Хемчик кызыл божка чүве мөөрөп бадар. Барлык аксындан куду Хемчик чүгле күш ченгир чыдырда, оон үстүндө, Бай-Тайга көвүрүүндө ыңай Хемчик аяс дээр дег, ак-көк чыдар.

Барлыктың Хемчикке кирген аксында суурнуң ады дедир, Барлык-Аксы дивес, Аксы-Барлык дээр. Тос-тостун соогунда доңмас судак кара сугларлыг болгаш, чассыдып, эргеледип, Алдын-Булак-даа дээр-ле. Ол — мээң төрөөн суурум.

ЧӨЛБЕЯК ДАРГАН

Кандыг-ла херек ужун болду, Тываның чок дээрн шевеер дарганнарының бирээзи Күжүгет Чөлбейак дарганның бажыңыга кирген мен. Бичии кижии безин алаңзып, кайгал каар элдеп кайгамчыктыг бажың болган. Чогуу ону чуртталга бажыңы деп чугаалаары берге, дарганнаар черде хөй ажы-төлдүг өг-бүлө чурттап турар деп чугаалаарга-ла, чоок боор... Бажыңның хөй кезин орус тараачыннарың кырынга удуур печказы ышкаш хөлчөк улуг печка, Амырга-Моос аксы ышкаш алчагар хөрүк ээлээн. Өжүрүп каан ыаш хөмүрү, күчүтөн буга ооргазы ышкаш, улуг дөжү, улуг, бичии кыскаштар, маскарал, деңзилер дээр, чок-ла чүве чок!

Улуг башкы Сталин каш харлаанда чүвөл, белек кылдыр болат кандан тыва бижекти мөңгүннеп, ховулдап тургаш, Шыдыраа Дарган, Чөлбейак Дарган баштаан кончуг шевеерлер соккан деп дыңнаан мен. Бижектин ховулунда "Эш Сталинге тыва чондан" деп латин үжүктөр-биле угулзалап үндүрүп чок чүве дээр чораан. Кижии кайгал, магадап ханмас, мөңгүннеп тургаш кылган, тиг чок хынныг, эвирилбес болат кандан соккан ол тыва бижек та кайы музейде шыгжаттынып чыдар чүве...

Дарганның шевееринин дугайында бир ыңдыг чаптанчыг дамчыыр чугаа артып калган. Чөлбей Дарганга бир кижии "шокарлай" берген боозун тудуп алгаш кылаштап келген дээр чүве. Дарган кылган, демги кижизи чажыңыга беш төгерик сунган, ашак иштинде өкпөлөп артып калган чүве боор оң... Удаваанда демги кижизи катап халып келгеш: "Беш удаа ада-рымга, баскан черинче-ле кирип турар, ойбанаар чүве-ле болду, акым. Алды дугаарында эгелеп катап "шокарлай берди, кандаай

чоор" — дээрге, Дарганың дүште-даа чок: "Сен меңээ беш төгерик бердин чоп, берген шааң-биле кылып бергеним ол-ла-дыр" — деп орган дижит чүве.

Шевеер кижинин чүгле караа, холу эвес, угааны база шевеер болур дижит. Чөлбейак чүгле дарганнаар эвес, шүлүктөр база бижиер чораан. Ашак апаргаш, шүлүктөр бижиер эгелээш, оозун тудуп алгаш, Сергей Пюрбю чогаалчыга кылаштап чедер берген. "Меңээ назы-хары дөгүй-даа берген болза, «2 аныяк» шүлүкчү келди, ховар дээрн ус-дарган кижии чүве" деп эге сөзү-биле ол шүлүктөрн "Улуг-Хем" альманахка парлаткан чүве. Ам Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар база Дарганның шүлүктөрн хоюглап, сиридеп, дузалажып чораан мен деп сактып чугаалап олурар.

Суурга улуг чогаалчылар келирге, Чөлбейак дарган база оларның-биле кады ужуражылгаларга киржи, шүлүктөрн номчуп турду. Бир-ле ыңдыг: "Сен-даа өөңдө кадайлар чыып алган, оларның-биле сарыг-шайың аартап, хөөрежип орунда, чанында кончуг кижин чүү деп-ле кайгал кадай-кыстың өөнүн даштында Чүгүрүк-Доруун баглап алган хөөрөп олур ыйнаан..." дээр уткалыг баштак шүлүү ам-даа сагыжымда артып калган.

КҮЖҮГЕТ УКТУГ ТОТКАН УГБАЙ

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайның кудумчузунга бистиң школавыстың аштакчызы чораан Тоткан угбайга ужуражы бердим. "Ам 78-тей бердим, Аксы-Барлыкта улуг кижилер-даа артпаан ийин. Мээң Тоткан деп адымны сен-не сактып чоруур-дур сен, шупту-ла фамилиям-биле Дажи-Сегбе дижит-дир ийин" дей-дир.

Бисти доңмазын дээр школанын "контрамарка" дээр улуг кара печкаларын хондур-дүндүр одап, арыг-силиг черге өөренин дээр шалазын кылайты аштап-чүлгүп берип чораан күжүр угбам тооваан, биезге-ле хевээр. Сагыш-сеткилин кайы хире аныягыл, ол хире назылыг сен дээрн-даа чөптүр ийин.

Ынчан школачы тене кижилерниң караанга "улуг кадай" кылдыр көстүп турду ыйнаан, ам бодаарга 30 хар четкен бе, четпезн бе, Тоткан угбайның танчылаарын магадап ханмас турган бис. Школага-даа, суурнуң клувунга-даа танчы болурга, угбавыс чыда калбас. Көдээ суурга 30 хар иштинде өглүг-баштыг, ажы-төлдүг кижии "кырган кадай" кылдыр санаттынар, ийи-чаңгыс кино, концерт-шии көөр дээрден башка, танчы-сам болган черге барбас, чоң кочулай бээр...

Бистиң Тоткан угбавыс ону билир болбайн аан, ынчалза-даа хаайыңга-даа капкас, дыштанар хуннерде суурнуң клувунга бо-ла танчылап кээр. Оон ылаңгыя вальс ойнап турда чиик, кашпагайы, буттары черге дегбейн, ужугуп турган ышкаш кыннып кээр.

Тоткан (Күжүгет) Хүрүматпаевна Дажи-Сегбе Аксы-Барлык ортумак школазынга 1954 чылдан 1992 чылга чедир аштакчылап ажылдап келген. Бүдүн кижии назыны. Ол Аксы-Барлык эге чада школазындан ортумак школа апарганда оон баштайгы директору, ам Тываның күрүнө университетинин башкызы, педагогика эртемнеринин кандидаты Крас Байыр-оол-ович Салчактан эгелээш, баштайгы доозукчулары Сарыглар Диридан, Күжүгет Спар-оолдан, улуг эмчилер болган Сарыглар Сагаан-оолдан, Сайын-Херел (Хертек) Климден, эртемден Монгуш Байыр-оолдан, даргалап чораан, ам бо

шагның хөй мал-маганныг улуг кожайы болган Сарыглар Михаилге чедир шуптузун сактып чоруур.

Чечектиг хүрээзинин ламазы чораан эмге-хаяжок ажы-төлдүг Хүрүматпаа ирейниң уруу Тоткан Хүрүматпаевна ховар дээрн эрес кижилерниң бирээзи чораан болгаш ол-ла чаңын салбаан, хевээр арткан ийин.

БИЙИР-ООЛ БАШКЫ

Аксы-Барлыктың бир алдаржаан чүвези — хоккей командазы. Бо суурга хоккейни сайзырадып эгелээн кижии — Сарыглар Бийир-оол башкы.

Бис эге класстарга өөренип турувуста, школавыска күш-культура башкылап, "түмөн кижинин дүрүзүн тырттырган дүрүзүгү кара", хып дээрн аныяк эр келген. Ынчан чаа-ла дош доңуп, хоккей ойнап эгелээн үе турган чүве. Башкывыс «Хоккейлээр доңуңарны көргүзүңер, оолдар» дээр. Шупту-ла кидис идиктеривиске "Снегурочка" дээр ытпак баштыг конькилер шарып алгаш чуңгулаар, талдың, хадыңның дазылын калбарты чазааш, отка кадырып алгаш, ону "кдюшка" кылып хоккейлээр улуг, бичии оолдар башкывыстың соондан Хемчикке сөктүп кирген бис.

Башкывыс бистиң эки-ле дээр доңуусту көргөш: «Кай, хоккейлээр доңуңар бо-ла чүве бе, кижии үш баскаш, уңуңа үне халый бээр чүве ышкажыл» дээр.

Дараазында башкывыстың айттышкыны-биле шупту-ла уңуңа сыптыг, калбак шуугайлар-биле чепсегленип алгаш, дошка кел-дивис. Сүрүштүр туруп алгаш, кылын харны чер-чери-биле аштап, кылайты ширбиш алган бис. Ол ояар-ла шупту калбаа-биле хоккей «аарындан» аараан. Ол хиреде-ле өкпе-хөрээ аараан кижилер-даа чок, башкывыстың дадыктырып кааны ол хире-дир. Амгы үеде ажы-төлдүң кадыы хээр, шериг-же баар оолдар безин тывылбайн баары, күш-культура кичээлдерин чылыг залдарже кирип шаапкаш, дошка, хем кыдыыңа конькилээр, ховуга хаактаары эвээр калганда бооп кадавас.

ЧЫРГЫ, ТОРГА АЛДЫН-ООЛДАР, ХОМУШКУ КАРА-ООЛ СУГЛАР

Бийир-оол башкының өөредип эгелээн оолдарының башкылыглары-ла кайызы-даа Сарыгларлар, бирээзи Чыргы, өскези Торга деп шолалыг Алдын-оолдар ышкаш чүве. Чыргы Алдын-оол соңгаарга шериг эртирип чедер дээр, Аксы-Барлык суурунга, Хемчик хемнин доңуңа кидис идиктиг, хадыңдан чазап каан кюшкылыг ойнап өскөн көдээ эрнин хоккей ойнаарын командирлери магадап ханмас болган. "Тускай өөредип турар тренерлиг силер бе?" дээр, "Ийе, Сарыглар Бийир-оол дээр кончуг тренерлиг бис" деп турган мен деп хөөрөп орап чүве.

Каң-оол деп адын кым-даа билбес, Хомушку Кара-оол Аксы-Барлыктың ийиги салгалының хоккейжилеринге хамааржы. Ол үениң ойнакчыларындан хоккейни Кара-оолга чедир чараш ойнап турган кижии ховар-ла боор! Оюнну шын угап билир, дүрген маңнаар, күштүг кагар бо шынарлар Кара-оолга шуптузу сиңген турган. Хаакка база маңнаар, шанга ол көдүрер болгаш чазадак мага-боду шуткуп каан дег чараш, туруп могавас, мячикти хаккан кижии

бооп чалдандыра каапкаш ыңай болур, артынга чажырап, был-дадыр, Кара-оол-даа кончуг-ла! Ол үеде кожуун безин маргылдааларыңа суур-суму бүрүзүндө эңме-жок командалар, а республикага Чадаанадан, Улуг-Хемден, Кызылдан аргажок араазай, кончуг-даа узун, шыырак орус оолдар ойнап келир. Кара-оол шеригден халажып келгенде, республика маргылдаазында кайы-ла команданың болду, ыңдыг узун орус эрлери Кара-оолду дозуп чадап кааш, чууду-каразыңа кирип, бөле-хаара туткаш, борт (шөл кыдыында чавыс ыяш каяа) артыңче үндүр октапкаш, оюндан үндүр ойнаттырып алган-даа турар чүве. Тудуңда кирип келгенде, мөге кижинин ыяап-ла октаары дег, Кара-оол Хомушкуңу ыяап-ла сан кириер халаптыг аргазы бар. Канчап-чооп-даа чорааш, мячикти удурланкычызының шөлүнүң солгай талакы азыыңа, Кара-оолга сөөртүп чедирип бээр эге ол-ла! "Сан кирген эвеспе" дээр хая көрбейн чуңгулап чоруй-даа барып болур. Кара-оолдун ол азыгдан хаккан мячикти хаалганың "девятка" дижити, үстүкү азыыңче депшигип кире берген турар. Оолдар хаалгачылары: "Ону канчап дозуп албас улус силер?" деп чемелээр, "Теннис шарии ышкаш дыйлаңайнып чоруп орап чүвени кижии канчап дозуп аар чүвөл..." — деп агартынар. Мячикти кагарда, кюшка бажыңа та канчаар ыңчаар долгаптар амытан, кижии кайгаар! Кара-оол Сүрүнович бодунун думалаарындан, оолдарындан эгелээш, Аксы-Барлык командазының денди дээр ойнакчыларын өстүргөн. Школага дыка хөй чылдар иштинде чолачылап келгеш, ам суурунда өөнүн ишти Санаара Сегбеевна-биле мал-маганын өстүрүп, хүндүлүг дыштанылгада олурар. Биезги "аарыын" кагаан, кайда хоккей маргылдаазы болуп тура-рыл, Кара-оол Сүрүнович база ында турар.

АРТКАН ОЙНАКЧЫЛАР

Республиканың каш катап чемпиону болганын санааш, боттары безин будалып олурар, ыңчангы Аксы-Барлык командазынга денди-даа эрлер ойнап турган ийин. Сөөлүңдө-сөөлүңдө Кызылдың шыырак-ла дээр командаларының ойнакчылары шупту Аксы-Барлык улузу апарган. "Кайыын сен" дээр, "Аксы-Барлыктан" дээр-ле, командазынга ыт чок кирип алып деп чугаа тарай берген турган чүве.

Кончуг организакчы башкы Дадар-оол Максирович Хомушку боду ойнап, оолдарны быжыг холга тудуп, дыка хөй чылда Аксы-Барлыктың командазын баштап келген. Өске ойнакчылар ышкаш, чоок-чоок кылдыр, дапылады халывас, базымы херии, чараш, узун, суук кылдыр "былгап" эртер Абаан Сарыг-оол, бажын дыртытты салыпкан, борбак кара чүве чулуп кел чыдар Максим Хомушку, футбол, волейбол, хоккей-даа мячии деггеш, ышкаш дегген ышкаш, "шак" дээр ырады чаштай бээр Соян Манчын-оол (Манчирка), Кара-оолдун думалары: Дошкун деп шолалыг Октябрь Хомушку, Маадыр-оол Хомушку (Хола), тулган камгалакчы Чылбак-оол Хертек (Офицер) дээр, кымнарны ойнап турбаан чүве дээр! Хертек Демир-оол башкы хамык баскылажып калган ойнакчылар аразындан үнер чирикти та канчап тып аар кижии, артында-ла "фу-фу" деп былгап үнүп орап. Роман Күжүгеттин маңнаары оожум, ол хирезинде мячин салбас, хаалга аксында чедер берген, мячикти хаалгаже кирип шаап алган турар. Теве-даа

дээр, Балдерис деп-даа алган турар-ла, Борис Хомушкуну, оон эжи Андрей Мөөктээрн, кандыг-даа команданың халдакчыларының ырмазы сынар, камгалакчы Анатолий Хомушкуну, дискет караанга чедир көдүрүп алган кюшканы ажа халып чоруй баар Борис Сааяны (Чарыкты), "Счастье" деп шоллага четкен Алексей Сааяны, Алдын-оол (Хава), Виктор Сарыгларны, Аксы-Барлыктың хоккей командазының эң-не идегелдиг хаалгачызы Геннадий Донгакты, бо хуннерге чедир ойнап чоруур Күдерек Демир-оолду кандыг дээр.

Хоккей оюну кезек када республикага барык-ла уттундуруп бар чыдырда Кызыл-Мажалык командазының ойнакчызы чораан генерал Сергей Монгуш база-ла Аксы-Барлыктың огу (ыңча дээр-ге-ле билдингир), полковник Борис Күжүгет ону катап тыңгарып эк-келдилер. Аксы-Барлык командазы шаандагы ышкаш, чүгле "хааннаар" чүве чок дээрден башка, катап-ла шаңналдыг черже кирип, чемпионнап эгеледи. Бир шагда Бийир-оол башкының эгелеп каан херээн каш салгал өттүр салгакчылары ам-даа уламчылавы-шаан.

ЭЛДЕП-ХӨКТҮГ ДАМБАШ-ООЛ

Кызыл-Мажалык командазының тергийн ойнакчыларының бирээзи, оолдар шупту-ла майыкташтыг конькилер кедер апарганда безин кидис идинге шарып аар конькизинден чарылбаан Дамбаш-оол хөктүг кижии. Каш чылда болду, Барыын-Хемчик кожуунун өөреникчилеринин чыынды командазы республика маргылдаазыга кирип дээр чорупкан бис. Бис ийинин харыыс четпес болган ышкаш чүве, өске оолдарның херечилелдерин берип каан. Мен кортук кижии автобуска демги херечилелимде адымны, авам, ачамның ады-сывын, кажан, каяа төрүттүнгенин шээр-биле доктаадып алган мен. Дамбаш-оол деп туразы улуг чүве доктаадып албаан болган. Мандат комиссиязынга кады кирдивис. Кижим "авазының" адын утуп алган, комиссия кижигүннери чеже-даа айтырарга тек, сактып чадап каан. "Бо өске кижии херечилели тудуп алгаш келген кижии-дир. Маргылдааже кирибес" дижи берген. Кижим туруптур: "Авам чок апарган" деп дүжүргөн. Мандат комиссиязының кижигүннери кээргей бергеш, маргылдааже кирип чүве.

Амды чылында хар-назынывыс дүжүп турар болгаш боттарывыс херечилелдеривис тудуп алгаш баттывис. Мандат комиссиязынга база-ла кады кирдивис. Адын айтырарга "Балдаш-оол" диди. Комиссияның даргазы, хамааты кижии холунда эжимнин херечилелин тудуп алган "Кым, кым, катаптап көрөм?" дей-дир. Кижим аксын туттунупкаш, "Аа" деп алгырыпкаш, "Манжей" дей-дир. Комиссия кижигүннери колдуу-ла хамаатылар болгаш харын-даа ужурун билбейн эртирипкен, оон башка Дамбаш-оол Манжей чокта ол чылын каяа чемпионнаар турган деп бис. Документиде Манжей деп адын боду безин билбес кижии болган-дыр...

Манжей Барыштаанович Ховалыг Хорум-Даг школазынга дыка хөй чылдарда директорлаан, ам-даа ол суурда хевээр, хоккейге, футболга, волейболга дески ойнаар кижии. Хоккейлээр оолдар шупту-ла бут бөмбүүн база тергийн ойнаар боор ийин, Бийир-оол башкыдан, Кара-оолдан эгелээш, Аксы-Барлык оолдары база-ла ыңдыг...

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,
журналист.

1941 чылда чаңгыс демниг журналистер организациязы
Тывага тургустунган

ТЫВА ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Бо чылын Тыва журналистика-
ның 50 чыл оюн демдеглээр деп ту-
рар. Бо дээрже журналистерниң
амыдыралында чугула улуг бо-
лушкун болбайн аан. Тывага жур-
налистер эвилелиниң тургустунга-
нының дугайында 1959 чылда жур-
налистерниң 1-ги конференция-
зынга чарлаан болгаш ынчан солун-
нар редакцияларының, радиовещан-
ниениң болгаш ном үндүрер черниң
ол черлерде доктаамал ажылдап
турар ажылдакчыларын калбаа-
биле журналистер эвилелиниң ке-
жигүннери кылдыр хүлээп алгаш,
оларга журналистер эвилелиниң
билеттерин тыпсып берген. Ол хүн-
нү Тывага журналистер эвилелиниң
тургустунган хүнү деп санай берген.
Оон бээр 50 чыл эрткени бо. Ол
юбилей болбайн аан.

Эң баштайгы солун Азия төвүн-
ге төртүтүнгенден бээр бо чылын
85 чыл оюн демдеглээр. Ол дээрже
«Красный пахарь» (амгы «Тувин-
ская правда») солунун 1924 чыл-
дың июль 24-те чырыкче үнгени бо-
лур. Оон алгаш көөрге, тыва жур-
налистиканың төөгүзү бодунуң оккур
маңын эрткен чүс чылдың чээрби
чылдарында-ла эгелзэн болуп турар.

1921 чылда тускай бот-догуннаан
аныяк күрүнө — Тыва Арат Рес-
публика база оң мурнакчы улусчу
партиязы баштайгы үезинде амыр
эвес болушкуннарга таваржып, кол-
ла чүве үениң мурнакчы идеяын чон
ортузунга калбаа-биле непередип,
суртаал ажылын чорударында чугула
рольду ойнаар идеялиг чепсээ болур
парлаагызы чок турган.

Орус дылга үнүп эгелзэн «Крас-
ный пахарь» солунунун соонда
Тываның революстуг намының Төп
комитеди, ол үеде күрүнө ажил-
чорудулгазынга ажыглап турганы
моол бижик-биле солуннар, сет-
күүлдер үндүрер деп дидим шийт-
пирни хүлээп алган. Ол-ла «Крас-
ный пахарь» солунунун ажилдак-
чыларының болгаш Тыва Чазактың
шыырак бижик-билиглиг ажилдак-
чыларының, сайыттарының кызы-
мак ажилдаанының түңнелинде
моол бижик-биле эң баштайгы тыва
солун «Эрхэ чөлөөтөй бүх Тыва»
(«Хостуг Тыва») 1925 чылдың август
31-де чырыкче үнген.

«Красный пахарь» солунунун
баштайгы үндүрүлгезин Россияның
коммунист партиязының Тывада
райбюрозунун дуржулгалыг ажил-
дакчылары Подгорбунский, Фаль-
ский (элчин), Гамалиев, Давыдов,
Ермолаев суглар база Москвадан
сургакчылап келген дуржулгалыг
журналист, «Правда» солунунун
ажылдакчызы Ф.М.Пудалов суглар
улуг бергедээшкин чокка үндүрүп
турган болза, моол дыл кырында
тыва солунну белеткеп үндүрери
берге айтырыг болуп турган. Ынчан
солун ажылы билер тускай эртемниг
кижи-даа чок, моол бижик болгаш
дыл билер кижилер санныг турган.
«Думчукка тулганда бызаа сугжу»
дээн ышкаш, нам Төп комитетиниң
даалгазы-биле моол дылды эки
билер сайыттар юстиция сайыды
Дарыма-Базыр, иштики херектер
сайыды Церен-Содном, Арвэз Төп
комитетиниң секретары Түмен-Баир,
Тыва Төпкооптун санакчызы, шору
чурук чуруур Сагды-Базыр олар бир
ай иштинде тутчуп тургаш, «Эрхэ
чөлөөтөй бүх Тыва» деп солунун
баштайгы дугаарын чырыкче үндүр-
генер. Ол солуннарның соон дарый
моол бижик-биле «Хувискаль арат»
(«Революционный арат»), «Залуучу-
дин зорилго» («Аныяктарның со-
рулгазы») деп сеткүүлдер база
үнүп эгелзэн.

Моол дыл болгаш бижик билер
активчилер моол дылда үнген со-
луннарны болгаш сеткүүлдерни ко-

жууннарга, сумуларга тарадып,
чонну чыып алгаш номчуп берип,
номчулга чорудар солун бөлгүм-
нерин тургузуп турганнар.

Солун, сеткүүл үндүреринге та-
варжып турган янзы-бүрү берге-
лер: типографияның техниктиг
хандырылганының кошкаа, саазын
болгаш бюджетиниң чедишпези, тус-
кай эртемниглерниң чогу, парла-
лаага кол-ла чүве — тыва национал
бижиттиң чок турганы шаптыктап-
даа турган болза, солун, сеткүүл
үндүрүлгези тыва араттарга улуг
политиктиг болушкун болган. Со-
лун, сеткүүл үндүрүлгезинге нам
Төп комитетиниң секретары
И.Шагдыржап боду киржиң, ол
ышкаш Коминтернаның төлээлек-
чизи, дуржулгалыг публицист
С.Нацов доктаамал дузалажып
турган. Моол дылга үнүп турган
парлаага бодунуң шаа-биле арат
массаларның үзел-бодалын хевир-
лээринге, мурнакчы дуржулганы
непередипинге улуг рольду ойнап
турган. Ынчалза-даа баштайгы
моол дылга үнүп турган солун,
сеткүүлдер чоннун хей кезиниң
моол дыл билбегинден чон
ортузунга улуг неперевейин, чон-
дан хоорук турган. Чүгле 1930
чылда тыва бижиктиң көстүп кел-
гени-биле тыва дылга үнүп эгелзэн
парлаага чонга дээштиг болуп, ты-
ва бижинге улуг сонуграл-биле
кончуг дүрген номчуп, бижип өө-
ренип алкан араттар парлаага-биле
сырый харыылзаалыг апарган.

Парлааганың тыва дылче шил-
чээни-биле чаа-чаа солуннар, сет-
күүлдерниң төртүтүнеринге улуг
рольду болган. 1933 чылдан эге-
леп АРЕВЭ төп комитетиниң орга-
ны болур «Реванэ шыны» солун
үнүп эгелзэн. 1936 чылда ТАР Биче
Хурал болгаш Сайыттар чөвүлели-
ниң органы «Хостуг арат» солун
көстүп келген. Ол солуннарны шору
бижик-билиглиг, баштайгы солун-
нарның дуржулгалыг шингээдип
апкан ажилдакчылар үндүрүп тур-
ган. Ол солуннар улус ажил-агы-
йының болгаш культура хөгжүлдэ-
зиниң айтырыгларынче улуг кичээн-
гейни салып турган. Солуннарда
аңгыда ниитилел-политиктиг жур-
налдар «Революстуг арат», «Новая
Тыва», «Революстуг Интернациона-
лизм» дээш, «Пионер», «ТАР чазы-
ның кол медээлери» база политик-
тиг брошюралар удаа-дараа үнүп
эгелзэн. Улусчу нам бодунуң тур-
гузуп алганы аныяк парлаагазынче
улуг кичээнгейни доктаамал салып,
редакцияларны тускай эртемниг-
лер-биле четчелээр дээш улуг
ажылды чоруткан. Журналист
кадрларны белеткеп алыры-биле
найыралдыг ССРЭ-ниң янзы-бүрү
өөредилге черлеринче сургуулдар-
ны өөредип чорудуп турган. Ол
өөредилге черин доосканнарны
солуннар редакторларынга, редак-
цияның харысалгалыг ажилдак-
чыларынга томуйлап турган. Ын-
чалза-даа журналист тускай эртем-
ниглер дөмей-ле чедишпейн турган.
«Красный пахарь» солунунун редак-
тору турган И.Лебедевтиң эгелзээш-
кини-биле журналистер бөлгүмү
ажылдап эгелзэн. Ону И.Лебедев
боду удурту берген. Бөлгүмге ре-
дакцияларның бүгү-ле чогадыкчы
ажылдакчылары хаара туттунган.
Оон уламзыдан журналистер курс-
тары ажиттынган. Ол курстарга
дыңнакчылар журналистиканың эге
билиглери-биле таныжып, кол-кол
жанрларны өөренип турган. ТАРН
ТК-ның харысалгалыг ажилдак-
чылары, экономика талазы-биле
тускай эртемниглер дыңнакчылар-
га лекция, беседаларны чорудуп
тургулаан. Ол чылдарда солунчу-
лар чон ортузунче үнүп, чурттуң эң

ырак булуңнарынга чедип, чүгле со-
лунга материалдар чыып алырын-
дан аңгыда, политчырыдышкын
ажылын чорудуп, чаа амыдырал-
дың суртаалчылары болуп, солун
бөлгүмнерин организаастап, ол
бөлгүмнерге чаа үнген солуннар
материалдары-биле таныштырып,
солун-биле чоннун сырый харыл-
заазын тудуп турганнар.

Ол үеде чуртка араткоррлар
шимчээшкини калбарып, чер-чер-
лерге араткоррлар постулары тур-
густунгулаан. Аратселькоррларга
семинар кичээлдерин чорудуп, ор-
та олар солун херзэн өөренип, чү-
нүң дугайын канчаар бижириң,
журналистиканың баштайгы билиг-
лери-биле таныжып турганнар. Се-
минарның киржикчилерин типо-
графияже экскурсияладып, солун,
сеткүүлдерни ында канчаар парлап
турарын көргүзүп турган. Арат
болгаш ажилчын корреспондент-
тилер редакцияларның чоокку үеде
планнары-биле таныжып, солун-
чуларның эң идепкейлиг дузалак-
чылары апаргылааннар. Олар чүгле
солуннарга материалдар бээрин-
ден аңгыда, көдээ чон ортузунга
агитас-массалыг суртаал ажилда-
рын идепкейли-биле чорудуп
турганнар. Парлаага дугайында
В.И.Ленинниң бир бижээн чүүлүнде
ышкаш редакцияда доктаамал
ажылдап турар беш журналистке-
ле беш чүс хире активчи коррес-
пондентилер хамааржып турган.
Солуннун дээштиг суртаалчы болу-
рунга активчи корреспондентилер-
ниң ажылы улуг ужур-дузалыг
болуп турган.

1932 чылдың июльда көдээ кор-
респондентилерниң бирги чөвүлел
хуралы болуп эрткен. Ол хурал
араткоррлар шимчээшкининге ор-
ганизаастыг форманы кириген, көдээ
корреспондентилерниң сорулга-
бодалгаларын аңаа тодараткан.
Солуннар-биле көдээ коррес-
пондентилер аразында харылзаа
улам быжыккан, ылаңгыя көдээниң
часкы, күскү дүшкүрлүг ажилда-
рының үезинде араткоррлар жур-
налистер-биле денге рейдлерни
организаастап, чедер-четпестерни
илердип турганнар. Сөөлүредир
активчи көдээ корреспондентилер
редакцияларның доктаамал, штат-
тыг ажилдакчылары апаргылаан-
нар. Ынчан ССРЭ-ге эртем-билиг
чедип алгаш келген ажилдакчылар
редакцияларны удуртуп-башкара
бергенер. Типографияга ажилдап
чораан Б.Хөвөңмей «Шын» солун-
нун харысалгалыг ажилдакчы-
зынга, оон соонда чаа тургустунган
«Хостуг арат» солунунун редактору
апарган. О.Толгар-оол солун хер-
рээниң идепкейлиг киржикчизи,
очулдурукчу чораан, ол «Шын» со-
лунну редакторлай берген. Келир
үеде чогаалчы С.Сарыг-оол аныяк-
тарның «Арвэ шыны» солунунун
редактору апарган.

Ол үеде республика парлаага-
зының кол сорулгазы арат масса-
ның политиктиг кижизидилгези,
оларның культуразын бедидери,
чоннун күжүн чурттуң ажил-агы-
ның кол адыры болур мал ажылын
сайырадыры болгаш интернацио-
налдыг харылзааларны күштел-
дирери турган. Ылаңгыя Тываның
журналистери Ада-чурттуң дайыны
чоруп турар үелерде эң-не шалып-
кыны-биле ажилдап турганын төө-
гү материалдары бадыткап турар.

ССРЭ-ниң фашистиг Германия-
биле дайынының эге хуннеринде-ле
ТАРН ТК-да республиканың бүгү
ажыл-агынын, партия болгаш хөй-
ниити организацияларының ажил-
чорудулгазын дайын байдалынга
дүүштүр-шалапкын-эде тургуза-
рынче хемчеглерни ап эгелзэн. Эң
ылаңгыя идеология ажылын күш-

телдиреринче улуг кичээнгейни са-
ла берген. Идеология ажылын эде
тургузарынга дүүштүр солуннар
редакциялары боттарының ажил-
чорудулгазын дайын байдалынга
дүүштүр эде тургузуп эгелзэн. Ре-
дакциялар чаа-чаа эртем-билиглиг
кадрлар-биле четчелеттинген, со-
луннарның формдын ийи катап
бичеледир кызырган-даа болза,
материалдарның утка-шынары
улам бедзэн, оон дылы безин доп-
чу, тодаргай апарган. Солунчулар
боттары үстүртен тускай айтыш-
кын-даа манавайн, дайын байда-
лынга дүүштүр боттарының быжыг
организациязының чаңгыс демниг
журналистер организациязы кыл-
дыр тургузуп алган. Ол чаа чогаа-
дыкчы организацияны «Красный
пахарь» солунунун редакторлары-
ның бирээзи И.Лебедев удурту
берген. Баштайгы организаастыг
хуралында ол организацияның
удуртур төвүн, оон сорулга-бодал-
газын болгаш ол организацияның
кежигүннеринге тускай шынзыл-
галарны тывыскаалаан. Дайынның
баштайгы хуннеринде «Шын»,
«Хостуг арат», «Бурунгаар», «Ар-
вэ шыны» солуннар каттышкан но-
мерлерни үндүрүп, дайын үезинде
дем каттыжышкыныг ажилдаа-
рының планнары-биле таныштырып
турган. Ынчалдыр Тывага баштай-
гы журналистер организациязы
дайынның эге үезинде тургустун-
ган. Ынчан ол организацияны Эви-
лел дивейн турган, ол ышкаш жур-
налистерни «солунчулар» деп
адаар, журналист деп атты чүгле
ынчан үнүп турган журналдарның
ажылдакчылары колдуунда эдилеп
турган.

Ынчалдыр үстүртен тускай
айтышкын чокка журналистерниң
боттарының тургузуп алган чогаа-
дыкчы организациязы партияның
даа, күрүнө-даа документиленден
демдеглеттинмейн барганы хому-
данчыг. Ол организацияның кажан,
канчаар тургустунганының дуга-
йында бо чүүлдүн авторунга ол
төөгүлүг хуннерин дорт киржик-
чизи, Тываның журналистериниң
хоочуну Б.Д.Хөвөңмей чугаалап
берип, тыва журналистика төөгүзүн
бижириңге авторга улуг дузаны
чедирген. Б.Д.Хөвөңмей тыва чечен
чогаалдың үндезилекчилериниң
бирээзи, көскү журналист, чурттал-
газының сөөлгү чылдарында пар-
тия Обкомунун архивиниң эрге-
лекчизи чораан. Бодунуң үезинде
тыва чечен чогаалга болгаш жур-
налистикага идепкейлиг ажилдап,
көскү исти арттырып каан хоочун
журналист ол үеде кады ажилдап
чораан эштери О.Толгар-оолдун
Д.Дамдынчапты, В.Дагбаны, О.Тал-
ганчыкты, Чанчыкты, Очурбаана-
кты, Алдан-Херелди болгаш өске-
лерни-даа эштерин чоргаарал-биле
адап, оларның журналистика хөг-
жүлдэзине кириген улуг үлүг-хуу-
зун чугаалап берген.

Ынчалдыр Ада-чурттуң Улуг
дайынының эге хуннеринде Тывага
эң баштайгы чогадыкчы органи-
зация болур журналистер органи-
зациязы тургустунган. Тываның
хоочун чогадыкчы организациязы
— бөгүнгү тыва журналистика бо-
дунун оруундан чая баспаан. Бө-
гүн-даа бодунуң херзэнге бердин-
ген журналистер — чуртунун, чону-
нун езулуг-ла чыл бижикчилери, үе-
лер-биле шалыттынган чидиг де-
мир-үжүктерин холдан салбаан,
оозун дайынчының чыдазы-биле
дөмей улам быжыг тудуп, чонунга,
чуртунга төлөптиг бараан болуп
чоруурлар.

Екатерина ТАНОВА,
төөгү эртемниң кандидаты,
Тываның улустуң чогаал-
чызы.

Бижикчиниң бодалы

ЭРИК КЫДЫЫНГА УЖУРАЛДАР

Чанган куштар эглип келди.
Шаан төндүр ушканнар боор.
Хөлүн, хемин саынгаштың
Хөлчөк дүрген келгеннер
боор.

Өртемчейде дириг чүве
Өглүг-баштыг, ажы-төлдүг.
Кымысаяк, курттуң безин
Кызымаан шуут кайгаар
чордум.

Аай-дедир шуужуп тургаш,
Аажок улуг өөн тудуп,
Ажы-төлүн азыраар дээш,
Амыр-дыш чок кезээпейлер.

Эртен эрте туруп алгаш,
Енисейим эриин дургаар
Өрү-куду маңнап тургаш,
Өөрүшкүм өже бээр-дир.

Холдарында хаптар туткан,
Арны-бажы хирлиг, селбер.
Эленешкен, куураңнашкан,
Элдепейлиг улусту мен
көөр-дүр мен.

Боктар чушкуп, шилдер
сыргап,
Ыядыры эртип калган.
Назы-хары аныяк-ла кижилер
Арын-нуурун ышкыныпкан,
чаржынчыны!

Мындыг ужуралдарга каяа-
даа чорааш таваржыр кижидир
мен. Оон ужурундан-на кижидир
хөй бодалдарга алзып, хилин-
чектени бээр боор-дур. Олар
хөөкүйлер база бир-ле кызга-
далга, түрегделге таварышкаш,
үезинде кым-даа оларга сүме,
дуза катпаанындан ындыг байдал-
га кээп, арага-дарыже хандык-
шып, азып, тенип чоруур чүве ирги
бе? Оларны чыып алгаш таптыг
чугаалажып, сүмележип көрзе
деп бодай бээр-дир мен. Шупту-
зун эвилелдээш ажилдадып, ба-
жындан туттургаш, аңаа чурттатса
деп бодаар мен. Бисте дой, элезин
дээш, тудуга хергелээр чүүлдер
бар болгай. Назыным аныяк тур-
ган болза, оларны ажилдадып
шыдаар мен ийин. Олар база ки-
жилер ышкажыл, а кижидир дээрже
угаан-медерелдиг ховар эртинге
ышкажыл.

Кижилерни үезинде деткип,
оларже кичээнгейни угландырып,
дузадан кадар болза эки деп бо-
даар мен. Бо талазы-биле бистин
ниитилелдин ажылы чедимче чок
болуп турар. Чон ортузунче ки-
рип, чоок харылзаалыг болуру
эки. Бөдүүн чоннун чурттал оар
байдалын өөренип көрүп билер
болза таарымчалыг. Чер кезип,
тояп чоруур кижилерниң ара-
зында ус-шевер, эртем-билиглиг,
кандыг кижини чок дээр боор.
Кымда-даа кылыр ажил хөй, ону
кылдыртып алгаш өртзэн төлөп
бээр болгай. Тыва чонувустун
адын камгалап, бодап көрзүвүссө.
Өске черлерден келген кижилер
бажың-балгат, ажил-агы-биле
хандыртынган, а бистин чонувус
ажыл чок артып турары багай-
дыр. Боттарыныстың өзүп оар
аныяктарынысты ажыктыг мерге-
жилдерге өөредип алзывысса
кандыгыл? Чижээлээрже, Элегест-
Аксында ажил чок улус кайы хөй,
а чанында улуг хөмүр-даш уурга-
йы ажилдап турар-дыр.

А.САРЫГЛАР,
РФ-тиң өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы.

Национал музейниң юбилейинге уткуштур

МЫЙЫСТАН ТЫВЫЗЫКСЫГ ОВУР-ХЕВИРЛЕР

Тыва Республиканың Национал музейиниң каасталга уран чүүлүнүн шыгжамырында шупту мыйыстан чазаан бичии хевириниң 53 янзы-бүрү ажылдары бар. Олажылдарының хей кезии (37-зи) бистиң республиканың база бир уран-шевер оглу Кунгаа Таш-оол Бууевичиниң ажылдары болуп турар. Т.Б. Кунгаа хам-хелин сагылдыг, амгы үеде Тес-Хем кожунунун төвү болур Самагалдайның хүрээзинде чонну хүлээп ап, ачы-буяны чедирип чоруур. 8 харлыында-ла ол сөөк, даш, ыяш дээр ышкаш материалдар-биле эң-не баштай таныжып, сонургап, ажылдарны тудуп, чазап эгелзэн. Ол ылаңгыя сөөк-биле сырый холбаалыг ажылдап чоруур. Ооң чугаазындан алырга, ыяш биле дашка бодаарга, сөөк эки шынарлыг, шыгжамыры үр, белен үрелбес материал бооп турар. Т.Б. Кунгаа мыйыс-биле 39 чылдың дургузунда янзы-бүрү дүрзү-хевирин сиилбип, чонуп келген, ам-даа ол салым-чаянын кагбайн ажылдап чоруур. 1970 чылдардан-на эгелеп бодунун ажылдарын ол Тыва Республиканың Национал музейинге дужаап эгелзэн.

Таш-оол Бууевичиниң ажылдарының кол темазы – дириг амытаннарның омур-хевир, амыдырал-чуртталгазы, оолдарлыг аң-мең база тыва кижилерниң ажыглап чоруур эт-херекселдери. Оларның аразында мыйыстың сөөгүнүн аайы-биле оолдуг аңның төлүн чаптап, эргеледип турарын кара олчаан кылдыр чазап кылган ажылдары онзагай, тускай. Улуг мыйыстың ол-ла хемчээлинден улунун

дүрзү-хевирин хээлеп, каастап кылган ажылы база солун (чуррукта).

Шыдыраа — тыва чоннун шаандан тура хүндүлээр, ойнаар оюну-нун бирээзи. Тыва улустун тоолдарын номчуурга, кол маадырлар каш хүн-дүннүн дургузунда уйгучыдын чок маргыжып кээрлер. Ол солун, угаан оюну — шыдырааның оолдарының дүрзү-хевирлерин онзагай чараш, нарын кылдыр Тыва АССР-ниң Улустун чурукчузу, РСФСР-ниң Репин аттыг Күрүнө шаңналының лауреады Хертек Коштаевич Тойбу-Хаа сиилбип күүсеткен. Ол чараш, нарын бичии дүрзүлери кайы хире үе иштинде автор тудуп-сиилбип келген чүве, бөдүүн кижиле бодаары безин берге. Музейниң шыгжамырында бис-

тиң тыва шеверлеривистен аңгыда, якут мастерлерниң каш ажылдары база бар. Оларның тыва мастерлерниң ажылдарындан онза ылгалы чүл дизе — далайның аң-меңиниң азыг дижинден чазап кылган бооп турар. Якут сөөк чонукчуларының ажылдарының кол темазы — соңгу чүктүн кижилериниң амыдыралы, кылып чоруур ажыл-ижи.

Кандыг амытаннарның мыйызын ап, чүве чазап болурул, ону кысказы-биле көрээлинер:

1. Те мыйызы.
2. Инек малдын мыйызы, ээгизи.
3. Хайнак сарлык мыйызы.
4. Хүлбүс мыйызы.
5. Сыын мыйызы.
6. Буур мыйызы.
7. Черлик хаванның азыг дижи.
8. Чаан, мамонтының азыг дижи.
9. Морж амытанның азыг дижи.

Бистиң тыва черивисте далай-сугнун болгаш изиг чурттарның дириг амытаннары чок болганы-биле кол ажыглап турар эң эки шынарлыг сөөкке буур мыйызы хамааржыр. Сыын мыйызы чер албас, арай үлдүргей. Хайнак буга, шары мыйызы база эки, шынары шала сиирленчек база ол ышкаш те мыйызы чараш, ам артында тускай өнүгү болур. Хүлбүс мыйызы арай үлдүргей.

Мыйыстан чараш дүрзү-хевирлиг ажылдарны тудуп-кылып чоруур азы сонургалдыг улусту Тываның уран-шевер мастерлериниң музейде делгеттинген ажылдары манап турар, кээп сонургап көөрүнче чаладывыс.

Саида БЫРЫННАЙ,
Тыва Республиканың Национал музейниң шыгжамырының
ажылдакчызы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ававыс, бир уй-нуктун кырган-авазы, акы-угбаларының дунмазы, хей санныг дунмаларының угбазы, даай-авазы **Тамара Белековна КУУЛАРНЫ (СААЯНЫ)** сөөлгү орукче удежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен чонувуска, Чадаанада уругларның чогаадылга бажыңының болгаш 1 дугаар школаның коллективтеринге, Кызыл хоорайдан, Ак-Довурактан, Өвүрдөн, Барыын-Хемчиктен, Баян-Таладан келген төрелдеривиске, Чыраа-Бажындан келген кожоларына, төрелдеривиске, эштеринге сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Уруглары, төрелдери.

ЫДЫКТЫГ БАЙ-ТАЙГАНЫ ДАГААН

Бай-Тайга дээрге Тываның эң бедик, чараш бойдус чурумалдыг, байлактыг таңдыларының бирээзи. Ында кижиниң тодуг-догаа амыдырап-чурттаарына бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар. Ынчангаш Ыдыктыг Бай-Тайганы төөгүдөн бээр тыва арааттар дагып, аңаа чүдүп, ооң ачы-буянын чалап ап чорааннар.

Ыдыктыг Бай-Тайганың дагыл-газы июнь 7-де болуп эрткен. Бо езулалга киржири-биле чүгле Бай-Тайганың эвес, республиканың дыка хей кожуннарының, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының чүс-чүс чурттакчылары ал-боттарын артыжанып, айдызанып, ачы-буян чалап алыры, ол ышкаш Тыва чуртун хөгжүдөр, алдаржыдар мөргүл кылып езулалга киржири-биле чыгылып келгеннер.

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Лодой Джамбел Ыдыктыг Бай-Тайганы дагыыр байырлал езулалына киржип келгеннерге байыр чедирип чүве чугаалааш, Бай-Тайганың Чаа оваазын Чырыт-кылыг VIII Богда-Кегээн Башкы үндезилеп тургусканын, бо дээрге кол ширтек Оваа болуп турарын демдеглээн. Тайга-таңдызын дагыры, орта чүдүүрү улуг ужур-дузалыын ол айыткаш, эки чүүлдер чүс-чүс катп көвүдээрин күззэн, чалбараан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол чыылганнарга байыр чедиргеш, Бай-

Тайганы дагырының езулалына киржири-биле чүгле эр кижилер мында кайы-даа чылдан хөйү-биле чыылганын айыткаш, бо дээрге бистиң өгбелеривистиң чаагай чаңылдарын сагып, улам хөгжүдүп, сарыг шажынның номналынга хандыкшып, бир демниг болуп турарын чугаалаан. Шак мынчалдыр демнежи алгаш, республиканың бурунгаар хөгжүлдизи, тодуг-догаа амыдырал-чуртталга, уруг-ларывыстың келир үези дээр шалпычы ажылдаарынче чыылганнарны кыйгырган.

Тываның Камбы-лама эргеле-линиң лама-башкылары Бай-Тайганы дагырының мөргүл езулалын ийи шак ажыг үенин дургузунда эрттирген.

Ыдыктыг Бай-Тайганы дагырына киржип чорааннар Чаа оваага мөргүл езулалы доостурга, Көп-Сөөктүн Тейлерге чедип келгеш, Бай-Тайганы дагырына тураскааткан спортчу маргылдааларны көргөн болгаш киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ачы-буян марафонунче чалап тур бис!

Чыраа-Бажы чараш чуртун
кыйгырып тур!
Улуг-бичии төрел-чонум
чыглылыңар!
Суурууска амыр-тайбың
амыдырал бодаразын.
Субурганнун тудуун кылып
демнежили!
Черивиске, чуртувуска
Будда башкы бурганывыс
чалап йөрээп,

Чонувустун ажыл-ижи
Сайзыразын, деткиилиңер.
Июнь 11-де 17.00 шакта КЦО
«Аныяк», Кызыл хоорай, Кочетов,
51, «Почта» автобус доктаамы.
Июнь 20-де 13.00 шакта Чыраа-Бажы суурнун Культура
ордузунга.
Харылзажыр тел:
8 9232618680, 8 9133418500.
Оргкомитет.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН ХӨКТҮГ ОДУРУГЛАР

❖ Эртен эрте туруп келгеш көөрге, хөлчөк-даа улуг аскыр бе болган...

❖ Школавыска дириг кижилер келген, өөреникчилер олардан сонургаан айтырыгларын салып, дыка үр салбааннар...

Күш чок деп санаар

Бии-Хем кожунунун Аржаан ортумаа школазын дооскан дугайында **Надежда Александровна Кенденге** 1994 чылда тывысканы А 529103 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чеди-Хөл кожунунун Ак-Тал ортумаа школазының **Мерген Май-оолович Бакаага** 2008 чылдың июнь 14-те тывысканы 17 АА 0012302 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бии-Хем кожунунун Сесерлиг ортумаа школазының **Инга Сергеевна Манзырга** 2005 чылдың июнь 25-те тывысканы Б 1256816 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызыл кожунунун Шамбалыг ортумаа школазының **Аэлита Кыдат-ооловна Ондарга** 1988 чылдың июнь 24-те тывысканы А 100857 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына херекти дыңнаарының дугайында Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпири

2009 чылдың июнь 8 №8-Р Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Конституция хоойлузунун 46,50 болгаш 76 чүүлдеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпирлээни болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Конституциязының 140 болгаш 141 чүүлдерин тайылбырлаарының дугайында негелдезиниң талазы-биле херекти Конституция судунун Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 11 дугаарлыг бажыңга 2009 чылдың июнь 11-де 10.00 шакта дыңнаар.

2. Бо шиитпирни республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парладыры-биле чорудар.

Тыва Республиканың Конституция судунун даргазы
О.Л.-С. САЛЧАК.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун орадакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9130. Чагыг 62. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр. сч. 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харыылаар.